

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
Universitas nationalis Odessae

Записки
з українського мовознавства

ВИПУСК 15

Збірник наукових праць

Opera
in linguistica ukrainiana

FASCICULLUM 15

Одеса
«Астропринт»
2005

ББК 81.411.4я5
3-324
УДК 81.161.2(051)

Редакційна колегія

д-р філол. наук **О. І. Бондар** (відп. редактор),
д-р філол. наук **Т. Ю. Ковалевська** (заст. редактора),
викл. **А. П. Романченко** (відп. секретар),

д-р філол. наук **Н. В. Бардіна**,
д-р філол. наук **Т. О. Бровченко**,
канд. філол. наук **М. І. Зубов**,
канд. філол. наук **Д. С. Іщенко**,
д-р філол. наук **Ю. О. Карпенко**,
д-р філол. наук **І. М. Колегасва**,
д-р філол. наук **А. К. Смольська**,
канд. філол. наук **Н. М. Хрустик**,
д-р філол. наук **Н. М. Шляхова**

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Протокол № 3 від 23 листопада 2004 року

“Записки з українського мовознавства” внесено до переліку № 4 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук: Постанова Президії ВАК України №2-02/2 від 9.02.2000 // Бюлетень ВАК України. — 2000. — №2. — С. 74

Збірник “Записки з українського мовознавства” зареєстровано у Державному комітеті телебачення і радіомовлення України.

Свідоцтво — Серія КВ № 8931 від 05.07.2004 р.

ВІДСУБСТАНТИВНІ ОКАЗІОНАЛЬНІ КОМПАРАТИВНІ МОРФОСТИЛЕМИ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

У статті аналізується виражальний потенціал маркованих ад'єктивних морфостилем у поетичному дискурсі II пол. XX ст., з'ясовуються вектори актуалізації когнітивно-прагматичних параметрів потенційних/оказіональних утворень. Як об'єкти рефлексій митців слова, ад'єктиви-експресеми стають релевантними фактами кодових репертуарів.

Ключові слова: лексико-граматична категорія, поетичне мовлення, прикметник.

The expressive potential of marked adjectival morphosystems in poetical discourse of the second part of the XX-th century is analysed in the article. Vectors of actualisation of cognitive-pragmatic parameters of potential/occasional formations are established. Words adjectives – expressemes as objects of reflections of artists creators become relevant factors of code repertoire.

Key words: lexical-grammatical category, poetical speech, adjective.

Когнітивна та перцептивна діяльність людини, а особливо митця, завжди пов'язана з пошуком і використанням узуальних/потенційних/оказіональних виражальних можливостей мовних знаків. Про наявність цієї антропоцентричної скерованості творчої особистості свідчить зібраний та проаналізований нами ілюстративний матеріал.

Виучувані одиниці розглядаються у системі координат морфостилістики, яка вивчає процеси безперервного ускладнення існуючої системи поетичного мовлення як особливого типу художнього моделювання, динамічні процеси у структурі цього коду, певні марковані елементи морфологічного рівня, що характеризуються змістовою ускладненістю.

У процес okazіонального/ потенційного ступенювання у поетичному мовленні широко втягуються якісні прикметники неповної парадигми, відносно-якісні і відносні прикметники, займенникові і порядкові прикметники. Порівняйте: Одноповерхова Полтаво/ <...> Ти ж найкраща у світі/ Найяскравіша, найдзвінкіша/ Отож не здавайся безвзям/ І не звикай до ярма/ Ходить по Ворсклі навшпиньках/ Боса солодка тиша/ Ти ж бо Полтава з Полтав/ **Українськішої** нема (І. Драч).

Вростати в материк народу/ До **найскелястіших** порід. / І бути щедрим, як природа,/ І роботящим, наче світ (А. Глушак).

Грішниця я. Полюбила чужого. / Долі моєї пекуча жого! / Буде гроза. Потім буде тиша! / Жінка **твоя**. Але я **твоїша**. / Десь ти живеш по дорозі в Святошино. / Душу мою без тебе спустошено. / Оце дожилася – з бурі та з клетоту, / Оце дожилася – до сліз, до лепету. / Всесвіт. Проблеми. Трагедій поденщина. / А я закохалась. Сказано – жєнщина (Л. Костєнко).

Йо', а поки здїмали собі молитовно/ очі до неба,/ нам підмінили попів/ і наслали нових монахів / (але, чуй, ці підмінянї та насланї/ якїсь ще веселїші від тих, що були – йо'!). / Йо', а поки ми хилилися/ ревно в поклонї,/ нам перемалювали Бога/ (але, чуй, цей перемальований /якийсь нїби ще схожїший / на нашого, **ще своїщїй**: / то був просто **свій**, / а це – свій “в доску”: дивї',/ аж немов підморґє) (М. Стрельбицький).

Ви помічали? Що вродливїша сніжинка,/ то важча, незалежнїша од вітру поглядів,/ то швидше падає на денце очей,/ нїби в її червонїй серединцї замережена ще одна, глибоша, **первїша**, /пїзнана тїльки на дотик/ душа (В. Затулівїтер).

Снишся тяжко: / сам собі собою. / Що вдїєш, коли сни тобі такї: /їдеш на хлїбїні / з бою, може, з болю, / а в торбї за плечима скаче кїнь. /<... > Пишуть, пишуть / пишуть автоскати, / що ти ось їхав, мов насправдї жив / у **найдвадцятїшїм із двадцятих**, / **найдвадцятущому** з усїх віків... (В. Затулівїтер).

Дїя семантико-ґраматичної категорїї сїввїдносної інтенсивностї ознаки поширюється у поетичному мовленнї й на іменники – за умови наявностї у їх семантичнїй структурї оцїнних сем чи сем, якї сприймаються адресантом як оцїннї.

В ясновельможному туманї, / Де під березою бугор, / При всїй усїй своїй осаннї / Коронувався мухомор. / 1 стала глибоша і світлїша / Качачо-гусєча рїка. / **Ожина** стала ще **ожїша**, / Горїх, так той свого горїшшя / Вже натрусив — земля в дїрках! (М. Вїнґрановський).

Дериват **ожїша** – відсубстантивний компаратив; як окаянальний носїй лексико-ґраматичної категорїї сїввїдносної інтенсивностї ознаки отримує контекстуальне значєння – “насичєнїша за кольором і смаковими властивостями”. Привєртає увагу також

те, що узуальна прикметникова лексема **ожинний** – відносний прикметник без зафіксованого в словнику відносно-якісного ЛСВ – залучається й до потенційного словотворення. Від неї утворюється неолексема-адвербіатив **ожинно**:

Він (камертон. – *Л. С.*) / Видзвонює гірко, **ожинно**, / Дихає лугом і полем, / Він мене збудує, спружинює, / Виповнює полум'ям голову (*С. Реп'ях*).

А хочете – звідси привезу дружину. / Симпатичну, із кісками десятима. / Щоки – рум'яно, / Очі – **ожинно**, / У нас на Україні таких нема (*М. Карпенко*).

У контексті марковані адвербіативи актуалізують різні потенційні семи з опорою на асоціативний фон і особливості сприйняття автора. У словниках ад'єктивна лексема **ожинний** визначається як така, що дорівнює за значенням лексемі **ожиновий**. А стосовно цієї лексеми вказується, що це прикметник до **ожина**, тобто вона не має узуального зареєстрованого зметафоризованого ЛСВ, який є, наприклад, у ад'єктива **калиновий**, у якого зафіксовано два ЛСВ – 1. Прикм. до калина. // Зроблений з гілки калини. // Який добувається з калинових ягід. // Приготовлений з ягід калини. 2. Червоний, кольору калинового соку або калинової ягоди. А саме семакольоропозначення актуалізується й у відсубстантивному компаративі **ожіша**, і в адвербіативі **ожинно** (другий приклад). Така можливість обумовлюється другою семемою субстанціальної лексеми **ожина** – 2. Ягода цієї рослини чорно-синього кольору. До речі, лексема **ожина** не тільки сама зазнає оказіонального ступенювання, а й може ставати об'єктом порівняння як носій еталонної ознаки, виступаючи в залежній керованій позиції при компаративі-кольороназві:

На придолинку, в саду, я побачив сонце. / В одежі, **синіший від стиглої ожини**, / Сонце спочивало на білому камені, / Серед заростків ласкавої сон-трави (*В. Свідзінський*).

Ступенювання у поетичному мовленні можуть зазнавати як іменники на позначення неістот, так й іменники на позначення істот; у процесі трансформації можуть виникати різні явища на морфемному шві – усічення / нарощення основи мотиватора.

Пришла війна нехолодна, / скипіла смолою, / лише смола – була смола, / **смолішою** стала. / З'їли дітки те кружало, / і смолу, й **смо-**

лішу, / а що ж далі – помирати / чи мо' ручок не складати, / війну відбивати (Л. Кульбак).

Несподівана гіперболізація “субстанціальності” – яскравий художній прийом, який накладається на інший художній прийом народнопісенного походження – плеонастичне сполучення суб'єкта (іменника) і предиката (складеного присудка, іменна частина якого виражена однокореневим прикметником). Таке поєднання і без оказіонального ступенювання привертає увагу реципієнтів:

Не хочу я в рай, і не заздрю я Крезові. / Заб'юся в глухий оцей кут. / Тут **сосни соснові, берези березові, / і люди людяні** тут (Л. Костенко).

... вчорашній день на сьогодні рани / цілющу частку ясності пролле. / <... > І натяки ганчірними ляльками під'юджують істоту на демарш. / Куди – назад?... у забобонний морок?... / Овва! Я звідтам на одній нозі... / Щораз твердіша мого серця мова, / Скупіший жест і **рентгеніший** зір (Б. Нечерда).

На відміну від суто логічної дефініції лексеми **рентген** в одинадцятитомному “Словнику української мови”, у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” за редакцією В. Т. Бусла визначено, що дана лексема може вживатися образно, тобто у порівняннях або фразеологічних одиницях. Утворення відсубстантивного компаратива **рентген – рентгеніший** являє собою згорнуте порівняння зору з рентгеном – зір як рентген і навіть “**рентгеніший, ніж рентген**”, що уможлиблює носію такої властивості наскрізне бачення того, чого не побачити звичайним оком.

У вірші Володимира Затулівітра, який наведемо цілком, наявні розсипи оказіональних компаративів, решта з них – **доцішій, травніший і ластів'їші** відсубстантивної мотивації, один – **денніший** – це компаративна форма відносного прикметника:

Болиш – немов тобі від мого болю / життя солодше, і **денніший** день, / і дощ **доцішій, і травніший** травень, / і **ластів'їші** в гніздах ластівки... / З душі б геть вирвав – що вміщу натомість? / Лишив би – душу замінити чим? (В Затулівітер).

Широко представлене означене морфолого-стилістичне явище, пов'язане з аксіологічною переорієнтацією у процесі суб'єктивізації семантики, й у поетичному мовленні діаспори, наприклад, у поетеси Мілі Лучак (Польща):

Мамо!!!/ Я прийшла до Вас в гості/ Сама на цвинтарі між гробами/ Як руда білка/ Що горіхів шука/ Чому не накрили Ви стола/ Вишитим обрусом/ Було б **райдугіше**.

– Не знаєш людино живої любові/ Що краща красот усіх Землі/ Що сильніша води водоспадів і торнад/ І скал **найскаліших** сили/ Вона у душі сонцем світить/ Вона небо власне з зірками...

Зустрічаються такі невідад'єктивні компаративи й у російському поетичному мовленні, наприклад, у А. Вознесенського – інвективно конотоване **дерьмеє**: Глядишь в сейчас – оно / давнее, чем давно, / величественно, но/ **дерьмеє**, чем дерьмо. Порівняйте також: Москва! Исчадия азарта! Арбат **монмартрее** Монмартра! (Е. Бунимович).

Введення грамеми співвідносної інтенсивності ознаки до структур іменникових лексем на позначення істот і утворення таким шляхом маркованих компаративних форм притаманне ідіомовленню Ліни Костенко:

А він мене (Б. Хмельницького. – Л. С.) списом припер до намету / та так суверделить мені у груди, щоб татари бачили, що він **татаріший!**

Він – це син полонянки-українки і татарина – “... татарчук. Насіння чорної забави”.

Там купка, там. Вже ціле гнойовище. /1 Наливайка ж видали свої. / Такі орли, один **орліший** іншого. / Лицарство, честь! / А дійдеться до діла – /Рятує шкуру, видає своїх.

Привертає увагу і морфостилема **содомітніший** із ідіолекту Бориса Нечерди. Ад'єктив ***содомітний** не зареєстрований словниками, і тому виникають такі припущення: перше, переконливіше, – що до ступенювання залучено іменник **содоміт**, – а, ч. Розпусник – злочинець (*розпусник — саме таке написання знаходимо у тлумачному словнику під редакцією В. Т. Бусла (2002 р.)), а на морфемному шві виникає інтерфікс -н-, або “суфіксальна зв'язка з конструктивною, суто структурною функцією” [2: 7]; друге, менш переконливе, – що автор спершу утворив потенційний відносний прикметник, а потім увів грамему компаратива: Люба! / то всього лиш інстинкт не мерзти / біля кострищ **содомітніших** ужитків. /То – двобої до крові (жаль, не до смерті) / чоловіка та жінки (Б. Нечерда).

Взагалі відсубстантивні компаративи, утворені від іменників на позначення істот, просякнуті переважно пейоративною конотацією, чого не можна сказати про морфостилеми-компаративи від іменників на позначення неістот. У нашій картотеці знайдено тільки один приклад меліоративно конотованого суперлатива від іменника-антропоніма. Цей дериват знайдено в епістолярії Василя Симоненка. Звертаючись у листі до поета М. Сома, він пише: “О **найсомніший** із Сомів”. Цей відсубстантивний суперлатив передає значення – “найкращий, найталановитіший, найулюбленіший”.

Певні прізвища митців як мовно-естетичні знаки української національної культури стають об’єктами рефлексії не тільки на морфолого-словотвірному рівні. Цікавими, але небеззаперечними є міркування В. Стуса щодо впливу структурних особливостей прізвищ і їх носіїв на український соціокультурний простір. У контексті цих міркувань ми двічі зустрічаємо прізвище Миколи Сома як підтвердження конотованих у маркований відсубстантивний суперлатив **найсомніший** позитивних характеристик.

До речі, в нього (у Ю. Щербака. – *Л. С.*) є заперечення проти прізвищ “вторинних”, як от “енко”, -ук, -юк. Я сам якось міркував, що найродючіші (для соціуму) у нас прізвища первинні — Бажан, Драч, **Сом** (виділення наше. – *Л. С.*), Скаба. А Соменко чи Скаб’юк – мало дали нашій ноосфері (якось ніби гріх уживати це слово до нашого неба!). Скажімо, письменники Шевченко, Костенко, Довженко, Винниченко – багато ще “енків” назвеш? А їх же у нас – хоч греблю гати. Так само й -уки, -юки. Усе це торф безіменний (у Пастернака: “И люди скажут, как про торф: горит такого-то эпоха”). Цікаво, якого-то? Бо що, як і епоха безіменна, як і епоха-не-епоха?). Найплідніші були в нас “польські” (панські!) прізвища: Хмельницький, Коцюбинський, Грушевський. І – первинні (Драч, Скаба, **Сом** (виділено нами. – *Л. С.*)). Ось, скажімо, Павличко. Прізвище вторинне. Тому й, поїхавши до Парижу, побачив там лише фіскала і повію, а Ейфелева вежа видалась йому копицею гуцульського сіна, яке він мервував колись із Гапкою. Ось і вже – весь павличківський Париженко (В. Стус).

Знаковість особистості М. Сома у контексті української культури виявляє себе й у численних дружніх епіграмах і пародіях В. Симоненка на нього. Наведемо для прикладу одну з них:

Усе на світі бути може / І в Сома буде немовля, / Очима буде на Миколу схоже, / А іншим всім – на Симоненка Василя (В. Симоненко).

При зустрічі з такими лексемами-новаціями, як **ожіший, дощіший, травніший, орліший, найсомніший**, виникають питання: “Звідки взялися такі форми? Чи пов’язані вони якось з мовною системою? Чи це суто позасистемні явища – алогічні та безпідставні? Може, це штучно зроблена мовна каліч? Чи зустрічаються такі утворення виключно у поетичному (ширше – художньому) мовленні, чи вони представлені й в інших структурно-функціональних стилях?”

Відповідь почнемо з прагматичної точки зору, з точки зору реакції реципієнтів на функціонування означених морфостилем у структурі твору. Реакція респондентів на появу таких маркованих утворень завжди емоційно забарвлена. Вони чітко визначають такі одиниці, можуть експлікувати передавані лексемою-новацією когнітивне і конотативне значення, реєструють здатність таких компаративів/суперлятивів передавати таким планом вираження значно збільшений об’єм інформації і т. ін., тобто реакція мовців на ці морфостилеми виявляє, з одного боку, несподіваність таких утворень, з іншого – відповідність їх сенсу твору, ідейному задуму.

З наукової точки зору вичерпне пояснення таким фактам — фактам ступенювання субстанціальних лексем з переводом їх до категорії прикметників – знаходимо у мовознавця О. О. Потебні. Чим глибше діахронічне вивчення походження прикметника і становлення його як самостійної частини мови, тим меншою виявляється різниця між іменником і прикметником, тобто у діахронії іменник був здатен передавати певні ознаки, якості, властивості. На думку О. О. Потебні, відмінність між цими частинами мови зменшується, а атрибутивність іменника збільшується у напрямі до минулого, тобто іменник був “якіснішим, ніж тепер” [5: 37].

Прикметник – це продукт подальшого розвитку мови, що утворився з іменника. Тільки згодом слова з атрибутивним значенням виокремились із іменників, отримали у порівнянні з іменниками більш абстрактне значення, сформувалися їх семантичні та формально-граматичні диференційні ознаки [5: 60].

Можливо, у таких сучасних маркованих утвореннях реалізується той колишній високий ступінь атрибутивності іменника, який відчувають сучасні митці слова і використовують його як джерело увиразнення поетичного мовлення. Можливо, це мовна гра з метою експресивізації повідомлюваного.

Щодо поширення таких морфостилем у інших структурно-функціональних стилях української літературної мови щось конкретне стверджувати важко, оскільки нами не знайдено робіт, в яких би висвітлювалось це питання. Але у близькоспорідненій російській мові такі дослідження проводились, фактичний матеріал зібрано і проаналізовано. Лексеми-інновації (невідад'єктивні компаративи) зафіксовані у розмовному мовленні і публіцистичному стилі. У розмовному мовленні функціонування таких одиниць досліджувала О. А. Земська, а наявність цих форм у публіцистичному стилі зафіксував В. П. Ковальов.

Такі морфостилеми-новації, за спостереженнями О. А. Земської, зрідка утворюються від іменників і навіть від прислівників у таких випадках, коли іменник вживається у порівняльній конструкції й утримує у своїй семантиці елемент, який може змінюватися за шкалою, що демонструє зміну значення одного із семантичних компонентів. Вона кваліфікує такі утворення як факти морфологічної гри у побутовому мовленні інтелігенції. Так, конструкції з іменниками типу **угол, центр**, вживаючись як показники місця, можуть позначати положення ближче або далі **от угла, центра (пор. в самом углу, недалеко от центра, в самом центре)**, наприклад: (йдеться про розташування робочого стола у кімнаті): Ты действительно в самом углу / уже нельзя **углие**//; Мы живем уж куда **центрие** // . Мы думаем там еще **бревние** есть бревно//: В. А кино разве жизнь? А. Неизвестно что **жизние** //; (жартома) Вопрос гуляния стоит у нас ребром // И чем дальше./ тем **ребрие** // А. Он довольно юный // Б. Ну чем соплывее/ тем **дурие** // Я был еще **натошбчнее** чем всегда // (от натошак) [6: 106].

“Активізація форм вищого ступеня, – на думку О. А. Земської, – сприяє автоматизму у побудові діалогу. Якщо мовець використовує будь-яку одиницю, що позначає ознаку, здатну змінюватись, то співбесідник легко утворює від неї – при потребі – форму вищого ступеня”: А. Так она ведьма? Т. А эта еще **ведьмие** [6: 106].

Морфостилеми – інновації у публіцистичному мовленні й у мові художньої прози, їх наявність і функціональне навантаження привернули увагу В. П. Ковальова [3; 4]. Він також наводить приклади творення ступеньованих словоформ від іменників: “Место службы – в центре. Москва, чего уж **центріє!**” (М. Кольцов). Порівняйте також найвищий ступінь від слова “**мерзавець**”: некоторые писали оды **мерзавнейшим из мерзавнейших** (Лесков) [3: 106].

Зустрічаються такі марковані компаративні відсубстантивні утворення й у художньому мовленні Остапа Вишні: “Баба Палажка, по-мойому, значно **професоріша** від самого професора”.

Кожне з наведених нами маркованих вербальних експонентів імпліцитних сенсів доречне, гармонійно вплетене у тканину твору, інтенційно обумовлене. При інтерпретації їх реципієнтами пріоритетності набувають когнітивно-аксіологічні параметри цих маркерів поетичного мовлення. Самі митці так визначають і обстоюють важливість місця кожного слова у художньому творі:

Не викидайте слова з пісні –/ Воно в рядку одвіку стало. / Опа-м’ятається, та пізно:/ Було, і зникло. І пропало. / Здавалось, шкода невелика:/ Замінімо і не помітим. / І вже не пісня, а каліка,/ Мов птиця, що з крилом підбитим. / А слово світляком летючим/ Блищить і в руки не дається. / А слово блискавкою з тучі/ Гри-мить, і сердиться, й сміється. / Ви думали: слова – половина. / Ви думали: а ми старанно. / Не викидайте з пісні слова –/ Залишиться болюча рана [Г. Гордасевич].

1. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*/ Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., 2002.

2. *Карпіловська Є. А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: Будова та реалізація: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2000.

3. *Ковалев В. П.* Выразительные средства художественной речи. – К., 1985.

4. *Ковалев В. П.* Языковые выразительные средства русской художественной прозы. – К., 1981.

5. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М., 1968. – Т. 3.

6. *Русская разговорная речь.* Фонетика. Морфология. Лексика. Жест/ Отв. ред. Е. А. Земская. – М., 1983.

СИСТЕМА ГОЛОСНИХ ФОНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ДИНАМІЧНИЙ ПІДХІД)

Стаття присвячена розгляду системи голосних фонем сучасної української мови, яку в українському мовознавстві трактують як шестифонемну або п'ятифонемну. На засадах динамічного підходу показано різний ступінь фонематичності українських голосних фонем. /i/ визначено як фонему з послабленим ступенем фонематичності, а фонему /и/ — зі слабким ступенем фонематичності.

Ключові слова: фонема, ступінь фонематичності, позиція, опозиція.

The article is devoted to the examination of modern Ukrainian vocalic phoneme system, which is interpreted in Ukrainian Linguistics as six- or five-phoneme system. On the principles of the dynamic approach different degrees of phonemicity of Ukrainian vocalic phoneme are performed. /i/ as a phoneme with half-weak and /и/ as a phoneme with weak degree of phonemicity are determined.

Key-words: phoneme, the degree of phonemicity, position, opposition.

В сучасному українському мовознавстві існують два підходи до визначення кількості голосних фонем, за якими систему вокалізму визначають як шестифонемну або п'ятифонемну. Дискусії викликає фонематичність *и*. Шестифонемна гіпотеза є традиційною, підтримувана більшістю мовознавців, наприклад, О. Н. Синявським, І. Зілінським, О. Курило, О. Ісаченком, І. Трояном, М. Наконечним, в останній час, зокрема, Н. І. Тоцькою [5: 46-48]. П'ятифонемна гіпотеза ще в 1931 році була висловлена М. Йогансеном, пізніше підтримана З. Штібером та В. С. Перебийніс [Див. 4: 227-228], а в останній час активно підтримується Ю. О. Карпенком [2: 43-45]. І та, й інша сторона наводить досить переконливі і вагомні аргументи, однак у цілому питання залишається до кінця не з'ясованим. Головною причиною цього є, на нашу думку, статичний підхід до його вирішення, прагнення описати систему фонем як несуперечливу й викінчену. А проте, вона, як і система мови в цілому перебуває в безперервному русі, в розвитку, найсуттєвішою ознакою якого є зміна, процес зникнення одних і виникнення інших ознак, рис, параметрів. Цей процес тією чи іншою мірою завжди розтягнений у часі. Загальновідома методологія змін

системи: відбувається поступове накопичення кількісних змін, які спершу не призводять до зміни системи, поки не перевищать її міру, далі відбувається перехід кількісних змін у нову якість — міру системи порушено, вона переходить із одного якісного стану в інший. Таке діалектичне розуміння розвитку передбачає поступовість, розтягненість змін у часі, а отже, наявність великої кількості проміжних моментів.

Так відбуваються зміни будь-яких систем, саме так відбуваються і зміни системи фонем. Візьмемо одну з найяскравіших змін системи фонем в українській та інших слов'янських мовах — занепад зредукованих. Занепад *ъ, ь* розпочався з другої половини XI ст. (залишаємо осторонь ступінь хронологічної точності щодо визначення цього процесу) і завершився до другої половини XII ст. [1:177-181], тобто тривав близько 100 років. Під час цього періоду і відбувалося невпинне накопичення кількісних змін, формування нової якості. Система фонем в середині XI ст. мала у своєму складі зредуковані, система фонем на початку XIII ст. їх не мала. А чи мала система фонем у своєму складі зредуковані в кінці XI ст., на початку XII ст., в середині XII ст.? Якщо стосовно кінця XI, початку XII століть можна дати більш-менш впевнено ствердну відповідь, то вже щодо середини XII ст. такої певності ми вже не матимемо. Але навіть і щодо кінця XI ст. можуть бути сумніви, адже вже на цю добу в писаних пам'ятках засвідчено чимало пропусків літер на позначення зредукованих, хай поки що тільки в абсолютно слабкій позиції. А з другої половини XII ст. відсутність літер на позначення зредукованих у писаних текстах охоплює майже всі слабкі позиції (у кінці слів їх писали за традицією), а в сильній позиції літери *ъ, ь* часто замінюються на *о, е*. Цілком зрозуміло, що зникнення слабких зредукованих було спочатку суто фонетичним явищем і лише згодом стало фонематичним. Спершу відсутність зредукованого в *сто* і прояснення його в *сот* сприймалося як суто позиційна зміна, як чергування алофонів зредукованої фонем */#/ ~ /o/*, і лише згодом, коли цей процес охопив абсолютно всі позиції та словоформи, зредуковані фонем перестали сприйматися як живі елементи системи. Звичайно, це сталося вже зі зміною двох-трьох поколінь мовців. Тобто слід гадати, що ще в першій половині і, можливо, середині XII ст. зредуковані фонем були,

але мали невеликий ступінь фонематичності, реалізуючись лише в сильній позиції як відповідний звук нормальної довготи. Настає такий момент у розвитку вокалізму, коли можна твердити, що зредукованих фонем фактично немає, однак вони й далі деякий час ще продовжують ідентифікуватися мовцями, тобто існують на рівні соціально значущого звукового образу як елемент колективної свідомості.

Тому слід вважати, що М. Йогансен досить точно охарактеризував фонему /и/ як напівсамостійну, хоч і залучав до обґрунтування не фонемні, а звукові ознаки, зокрема близькість її до /е/ в ненаголошеній позиції [Див. 4: 227].

Кожна значуща мовна одиниця має потрійну спрямованість: 1) спрямованість всередину мовної системи, що реалізується у певних зв'язках однієї одиниці з іншою і в чому виявляється їх мовна функція; 2) позамовна спрямованість одиниці, яка так чи інакше відображає і/або інтерпретує реальний світ; 3) психофізіологічна спрямованість мовної одиниці, яка полягає на їх зв'язку з феноменами людської свідомості та психічних процесів. Фонемні як незначущі одиниці, одиниці фонологічного рівня мовної системи мають лише подвійну спрямованість: 1) вони парадигматично і синтагматично пов'язані між собою в межах мовної системи; 2) вони мають свої психофізичні образи у свідомості.

Як нам уявляється сучасний динамічний стан українського вокалізму? З позиції внутрішньомовної спрямованості фонемні є засобом розрізнення значень слів, які з них і складаються. При цьому вони можуть займати різні позиції. Релевантними позиціями голосних фонем щодо місця розташування у слові та щодо комбінацій з приголосними ми вважаємо позиції: 1) на початку слова / в середині слова після твердого приголосного / в середині слова після м'якого приголосного / позиція після *й*; щодо акцентуаційної виділеності чи невиділеності у слові: 2) наголошена / ненаголошена позиція; щодо частотності певної позиції: 3) частотна / нечастотна позиція. Крім того, слід враховувати також ступінь фонематичності попередньої одиниці: 4) повна фонематичність / часткова (послаблена) фонематичність; приналежність лексичних одиниць, у яких провадиться ідентифікація фонем до: 5) активної чи пасивної лексики, рідномовної чи запозиченої лексики. Якщо

фонема реалізується у всіх названих позиціях, ці позиції є частотними, наявні комбінації з попередніми фонемами, що мають великий ступінь фонематичності, і охоплюють різні групи лексики, її ступінь фонематичності можна вважати повним, або високим. Якщо реалізація фонему обмежена принаймні в одному з п'яти вищезазначених пунктів, наприклад, трапляється не у всіх позиціях у слові, за умови позитивної реалізації щодо решти пунктів, то така фонема, будемо вважати, має нормальний ступінь фонематичності. Якщо реалізація фонему обмежена за двома пунктами, ступінь її реалізації потрібно вважати середнім. Якщо реалізація фонему обмежена щодо трьох пунктів — це фонема з послабленим ступенем фонематичності, якщо ж реалізація фонему обмежена щодо чотирьох і більше пунктів — це фонема зі слабким ступенем фонематичності, у випадку негативного результату за всіма пунктами слід визнати, що такої фонему в українській мові не існує.

Розглянемо, як за вищенаведеними критеріями можна оцінити систему голосних фонем сучасної української мови.

1.1.1.2. Позиція під наголосом на початку слова властива у рідномовних словах тільки фонемам /i/ *ява*, /o/ *узеро*, /y/ *эхил* і невластива фонемам /и/, /е/, /а/ (не беремо до уваги слова на кшталт *шкати*, *йкати*, *бкати* де елементи слів *и-*, *е-*, *а-*, за слушним обґрунтуванням Ю. О. Карпенка, є коренями [2: 44]. Щоправда, /и/ у вищезазначеній позиції може реалізуватися зрідка тільки як факультативний варіант: *шнший*, *шноді*, *шнколи*, *шнде*, *шнкуди* [4: 236]. Причому така позиція навіть для фонем /i/, /o/, /y/ є нечастотною (1.1.1.1.).

1.1.2.2. У запозичених словах на початку слів реалізується всі фонему, крім /и/: *нпультс*, *йкспорт*, *брка*, *урден*, *эрна*, частотність тут дещо більша, однак все одно їх не можна вважати частотними (1.1.2.1.).

1.2.1.1. У ненаголошеній позиції на початку слова в рідномовних словах частотними є фонему /o/ та /y/: *обдертий*, *об'їздити*, *обслуга* (і багато інших завдяки префіксові *об-*), *обіцяти*, *образа*, *обригнути*; *улюблений*, *уболівати*, *увечері*, *улов* (і багато інших завдяки префіксові *у-*), *урок*, *уста*, *утроба*, *учитель*, *ущерть*. Реалізація решти фонем /i/, /е/, /а/ у такій позиції є нечастотною: *іти*, *еге*,

але (1.2.1.2). /и/ у такій позиції не засвідчено, крім діалектної вимови на зразок *иржа, иржавий, иржати* тощо.

1.2.2.1. У ненаголошеній позиції на початку слова в запозичених словах реалізація усіх голосних фонем, крім /и/, є частотною, наприклад: *інжектор, екран, арик, оказія, універсал*.

2.1.1. Важливою рисою фонематичності є наявність позиції голосних після твердих приголосних і після м'яких приголосних у так званих мінімальних парах слів, тобто слів, які розрізняються однією парою фонем, що творять опозицію лише за однією диференційною ознакою. Серед рідномовних слів вказана позиція притаманна фонемам /a/, /o/, /y/: /p'ad/ — /pad/, /l'onom/ — /loном/, /с'уди/ — /суди/. Вона не властива фонемам /i/, /и/, /e/, адже фонема /i/ вживається лише після м'яких приголосних, наприклад, /m'ik/, а /и/ — лише після твердих, наприклад, /тик/. Щодо фонем /e/, то вона теж вживається майже винятково після твердих приголосних, за винятком деяких випадків після подовженого [л':], наприклад, /л'л'e/, до мінімальної пари /e/ не входить.

2.1.2. Щодо запозичень, то мінімальні пари фіксуються лише з фонемами /a/, /o/, /y/ в комбінованих мінімальних парах іншомовне слово — рідномовне слово, наприклад: /d'ak/ — /дак/, /по лоту/ (від *лот*) — /пол'оту/ (від *політ*), /л'ук/ — /лук/.

И/і в іншомовних словах перебувають (за невеликим винятком *мікрон – митра, тир – Тір*) у положенні додаткової дистрибуції: *директор/міністр/діаграма*. Звичайно, діє також і попереднє обмеження: /i/ вживається лише після м'яких приголосних, /и/ — лише після твердих.

3. Позиція після /j/ властива усім фонемам, крім /и/: /jіжак/, /співајел/, /jолоп/, /jушка/.

4. Послаблений ступінь фонематичності попередньої одиниці теж релевантна риса для визначення ступеня фонематичності. Йдеться про позицію голосних після губних, задньоязикових та шиплячих приголосних. Доводячи фонематичність /и/ П. П. Коструба стверджує, що напівм'які приголосні [б'], [п'], [м'], [в'], [к'], [х'], [г'], [ш'], [ж'], [ч'] можуть бути тільки варіантами твердих /б/, /п/, /м/, /в/, /к/, /х/, /г/, /ш/, /ж/, /ч/ фонем, а не самостійними фонемами [4: 237]. Такої ж думки й Н. І. Тоцька [5:33]. Слід сказати, що це традиційний підхід до розуміння складу приголосних фонем укра-

їнської мови, характерний для більшості українських мовознавців минулого, наприклад, Є. К. Тимченка, О. Б. Курило, М. Ф. Наконечного, Л. І. Прокопової.

В даній статті ми не збираємося детально зупинитися на характеристиці приголосних фонем, однак у світлі динамічного підходу зрозуміло, що ступінь фонематичності вищеперелічених приголосних фонем послаблений або навіть слабкий: вони не можуть розрізнятися м'якими й твердими, навіть на письмі це закріплено в тому, що після губних та ін. практично не можливі йотовані літери, тим більше у словах іншомовного походження [3: 315]. Не існує також мінімальних опозиційних пар із ними, за винятком *свят* — *сват*. Останній факт свідчить, що їх не можна вважати також безоглядно лише варіантами відповідних твердих фонем.

Слабкий ступінь фонематичності напівм'яких губних, задньо-язикових та шиплячих приголосних дозволяє твердити, що вони не спроможні самостійно розрізняти значення слів за твердістю / м'якістю. Тому слід визнати, що у парах слів, як наприклад, *бик* — *бік*, *вир* — *вір*, *мив* — *мів*, *кіт* — *кіт*, *гілка* — *гілка*, *сичи* — *сичі* значення розрізняється одночасно двома фонемами зі слабким ступенем фонематичності: з одного боку, слабо протиставленими фонемами /б/ — /б'/, /в/ — /в'/, /м/ — /м'/ і т. д., з іншого боку — такими ж слабо протиставленими фонемами /и/ — /і/. Висловлені спостереження можна подати у вигляді матриці (див. нижче).

	і	и	е	а	о	у
1.1.1.1.	–	–	–	–	–	–
1.1.1.2.	+	±	–	–	+	+
1.1.2.1.	–	–	–	–	–	–
1.1.2.2.	+	–	+	+	+	+
1.2.1.1.	–	–	–	–	+	+
1.2.1.2.	+	–	+	+	–	–
1.2.2.1.	+	–	+	+	+	+
1.2.2.2.	–	–	–	–	–	–
2.1.1.	–	–	–	+	+	+
2.1.2.	–	–	–	+	+	+
3.	+	–	+	+	+	+
4.	+	+	+	+	+	+

Цифрами у матриці позначено:

1.1.1.1. Позиція на початку слова, наголошена, рідномовні слова, частотна

1.1.1.2. Позиція на початку слова, наголошена, рідномовні слова, нечастотна

1.1.2.1. Позиція на початку слова, наголошена, запозичені слова, частотна

1.1.2.2. Позиція на початку слова, наголошена, запозичені слова, нечастотна

1.2.1.1. Позиція на початку слова, ненаголошена, рідномовні слова, частотна

1.2.1.2. Позиція на початку слова, ненаголошена, рідномовні слова, нечастотна

1.2.2.1. Позиція на початку слова, ненаголошена, запозичені слова, частотна

1.2.2.2. Позиція на початку слова, ненаголошена, запозичені слова, нечастотна

2.1.1. Позиція після твердого приголосного, рідномовні слова — позиція після м'якого приголосного, рідномовні слова (мінімальні пари)

2.1.2. Позиція після твердого приголосного, рідномовні й іншомовні слова — позиція після м'якого приголосного, рідномовні й іншомовні слова (мінімальні пари)

3. Позиція після *й*

4. Послаблений ступінь фонематичності попередньої одиниці

Як видно з матриці, “стовідсоткової” фонемі в українській мові немає. Сильними голосними фонемами з нормальним ступенем фонематичності в сучасній українській мові є /o/, /y/; фонема /a/ має середній ступінь фонематичності, фонемі /i/, /e/ — послаблений ступінь фонематичності, а фонемі /i/ притаманний слабкий ступінь фонематичності.

Варто зазначити, що з перебігом розвитку фонетичної системи української мови ступінь фонематичності фонем теж зазнає змін. Так, ще в XIX і на початку XX ст. фонема /i/ могла реалізуватися не тільки в позиції після м'якого, а й у позиції після твердого приголосного. Йдеться про розрізнення алофона /i/, що походить із /o/, наприклад, *ніс* (←*носъ*), та того, що походить із /e/, /~~ѣ~~/, на-

приклад, *ніс* (← *несль*), *німий* (← *нѣмь*). Існували такі ряди опозиції як /tik/ — /t'ik/ — /тик/. Саме цей факт дав підстави Є. Желєхівському у створеному ним фонетичному правописі позначати /i/ з /e/, /i/ спеціальною літерою і: *діло, ліс, тік* (але *діл, стил, рівний*).

Про це вказували як мовознавці XIX ст., наприклад, В. Науменко, так і мовознавці XX ст., наприклад, Є. К. Тимченко, О. Н. Сивявський, хоч останній і зазначав про руйнування цього протиставлення [Див. 4: 236]. Дані факти свідчать про вищий ступінь фонематичності /i/ та /и/ тієї доби.

У подальшому вказані фонематичності розвивалися в напрямку до послаблення ступеня їх фонематичності, до реалізації їх у положенні додаткової дистрибуції, а отже, у напрямку до їх злиття в одну фонему. Однак процес цей не можна вважати завершеним, і саме його незавершеність зумовлює наявність різних тлумачень щодо фонематичності /i/ та /и/. Тільки динамічний підхід забезпечує науково адекватний опис фонем за ступенями (рангами) їх фонематичності і дозволяє трактувати /i/ як фонему з послабленим ступенем фонематичності, а /и/ як фонему зі слабким ступенем фонематичності.

1. *Жовтобрюх М. А.* Фонетика // Історія української мови: Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979.

2. *Карпенко Ю. О.* Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. – Одеса: Чорномор'я, 1996.

3. *Німчук В. В.* Проблеми українського правопису в XX ст. // Український правопис: Проект найновішої редакції. – К.: Наук. думка, 1999.

4. *Сучасна українська літературна мова: Вступ.* Фонетика. – К., 1969.

5. *Тоцька Н. І.* Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К.: Вища школа, 1981.

ПРОБЛЕМА ПЕРЕКЛАДУ ЯПОНСЬКИХ УМОВНИХ КОНСТРУКЦІЙ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

У статті досліджується проблема адекватного перекладу умовних конструкцій сучасної японської мови українською мовою. Проводиться огляд низки перекладознавчих питань, які тією чи іншою мірою стосуються японської мови. Визначаються типові підходи до перекладу японських складнопідрядних речень, з урахуванням особливостей японської мови, та пропонуються варіанти перекладу умовних конструкцій різних типів.
Ключові слова: японська мова, українська мова, умовні конструкції, переклад.

The article examines a problem of adequate translation of the conditionals in modern Japanese into the Ukrainian language. A certain amount of translation research problems concerning the Japanese language to some extent is overviewed here. Putting properties of the Japanese language into consideration, we have worked out typical approaches to the translation process of the Japanese complex sentence and presented variants of translation for the conditionals of various types.

Key-words: Japanese language, Ukrainian language, conditional constructions, translation.

Панування у лінгвістичній науці ідей структуралізму в першій половині ХХ століття стало причиною відсутності у багатьох мовознавців інтересу до перекладацької проблематики. Прагнучи наукової точності та об'єктивності, лінгвісти зосередили свою увагу на тих аспектах мовної структури, які можна безпосередньо спостерігати, вимірювати та класифікувати. Таким чином, в центрі уваги опинилися звуковий, морфемний та лексичний склад мови, його синтаксичний лад, синтагматичні та парадигматичні зв'язки, їх дистрибуція та частотність вживання тощо. В результаті, мовознавство досягло неабияких успіхів у вивченні мови, однак при цьому недостатньо уваги приділялося її змістовій стороні. Коли під впливом так званого інформаційного вибуху у другій половині ХХ століття відбулося зближення мовознавства з перекладом, з'ясувалося, що такі дві галузі, як лінгвістика і переклад, можуть дати одна одній чимало корисного. Переклади виявилися цінним джерелом інформації про мови, що задіяні у процесі пере-

кладу. При цьому виявляються спільні риси та відмінності у вживанні одиниць та структур кожної з цих мов для вираження однакових функцій і опису однакових ситуацій. Завдяки цьому з'являється можливість виявити деякі особливості структури та функціонування мови, які залишалися невідомими при застосуванні інших методів дослідження.

Розділ лінгвістики, пов'язаний з переходом з однієї мови на іншу, – це теорія перекладу, або дослідження того, як тексти одної мови перетворюються на зіставлявані іншомовні тексти. Тут основний акцент робиться на процесі заміни тексту: процес може проходити або у голові білінгва, або всередині комп'ютера, якщо йдеться про машинний переклад.

Хоч вихідною точкою для цих досліджень є дві мови (мова оригіналу та мова перекладу), в центрі уваги знаходиться проміжний простір між цими двома мовами. “Мова”, що виникла на цьому проміжному етапі отримала назву мови-посередника. Мова-посередник – це система, яка об'єднує істотні для аналізу властивості тексту мовою оригіналу та істотні для синтезу властивості тексту мовою перекладу. Для кожної пари текстів існує своя мова-посередник. Аналізуючи процес перекладу умовних конструкцій з японської мови українською і навпаки, було б цінним вичленувати мову-посередник, яка генерується на певному етапі, дати їй характеристику та визначити її роль в алгоритмі перекладу умовних конструкцій, однак, на нашу думку, цьому питанню варто присвятити окреме дослідження, а в межах даної роботи ми не будемо докладно його висвітлювати.

Коли при застосуванні контрастивного аналізу використовуються терміни “мова оригіналу” та “мова перекладу”, мається на увазі зміна станів, рух у напрямку від вихідної мови до цільової як бажаний результат процесу перекладу. Висновки з контрастивного аналізу формулюються так, щоб показати, як впливає вихідна мова на побудову речень цільової мови, і навпаки – які модифікації можна передбачити у вихідній мові для правильної побудови речень мовою-ціллю [2: 82]. Якщо взяти японську мову за цільову, а українську як мову оригіналу, тоді ті правила української мови, які не збігаються з правилами японської, мають бути певним чином модифіковані. Одне з цих правил стосується порядку слів у

реченні. У японській мові синтаксичні позиції є здебільшого фіксованими (присудок завжди знаходиться у кінці речення, прямий додаток розташовується якомога ближче до присудка, означення в усіх випадках ставиться перед означуваним словом, і лише обставини можуть певною мірою “рухатися” в межах речення), в той час як українське речення характеризується вільним порядком слів. Якщо говорити про переклад українських складнопідрядних речень японською мовою, то необхідно зазначити, що в українській мові порядок слідування предикативних частин складнопідрядного речення різних типів не є однаковим: він може бути чітко визначеним або вільним. Це залежить від семантико-структурної природи речення в цілому. Визначеність порядку частин пояснюється різними причинами, як структурними, так і семантичними, а частіше суміщенням цих причин. У японському складнопідрядному реченні підрядна частина завжди стоїть перед головною. Зміну в українській граматиці, яку необхідно зробити для отримання японського порядку слідування предикативних частин складнопідрядного речення, можна записати у вигляді трансформаційного правила:

ГОЛОВНЕ РЕЧЕННЯ, СПОЛ. ПІДРЯДНОСТІ +
ПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ ⇒
(українське речення)
ПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ + СПОЛ. ПІДРЯДНОСТІ,
ГОЛОВНЕ РЕЧЕННЯ
(японське речення)

Якщо проводити опис у термінах вихідної та цільової мови, то знадобиться ще два типи операцій:

- 1) додавання правил у тих випадках, коли вони відсутні у вихідній мові, але наявні у цільовій;
- 2) зняття правил у тих випадках, коли у вихідній мові проводиться певне граматичне розрізнення, а у цільовій мові – ні.

Виконання згаданих вище операцій не знизить якість перекладу. Обґрунтування цього знаходимо у В. Н. Комісарова: “Неможливість відтворити у перекладі якусь особливість оригіналу – це лише окремих прояв загального принципу нетотожності змісту двох текстів на різних мовах <... >. Відсутність тотожності зовсім не

заважає перекладу виконувати ті самі комунікативні функції, для виконання яких було створено текст оригіналу” [1: 39].

Відносини, які в європейських мовах передаються за допомогою відповідної лексики, в японській мові виражаються здебільшого граматично і лише незначною мірою лексично. Це стає зрозумілим при аналізі формальних засобів вираження категорії ввічливості, модальних значень бажання (хочу їсти – TABETAИ: корінь TABE від дієслова TABERU “їсти” та суфікс бажання ТАИ; лексична одиниця, що відповідала б українському “хочу” відсутня), запрошення до виконання дії (давайте поїмо – TABEYOU: сполучення кореня та суфікса наміру; “давайте” не має лексичного відповідника у мові перекладу. Щоправда, в українській мові існує ще один, морфологічний, засіб вираження заклику, який є подібним до японського: читаймо – YOMOU) тощо.

Відзначена нами особливість японської мови поширюється також і на умовні конструкції. Умовне значення виражається в японській мові такими суфіксами умовності, як TO, WA, TARA, NARA, тобто морфологічно. Щоправда, для зручності диференціації складнопідрядних речень японської мови за європейським зразком існує тенденція прирівнювати згадані суфікси до сполучників, але подальше коментування двох згаданих поглядів спричинить відхилення від теми перекладу. Тож, зазначимо тільки, що для зручності проведення порівняльного аналізу ми також оперуватимемо поняттям “сполучник”.

Геннадій Мірам, описуючи особливості японських систем машинного перекладу відзначає зокрема, що пріоритет надається синтаксичній інформації; використовуються програми, орієнтовані на підтримку граматичного різноманіття; семантична інформація є додатковою [7: 171]. Це підтверджує важливість урахування граматичного фактору при перекладі з японської мови.

Для досягнення повноцінності перекладу слід урахувати ще й такі моменти: характерні особливості джерела інформації (автора повідомлення) та адресата (реципієнта, одержувача) цієї інформації, їх знання та досвід, характер інформації, яка відображена у повідомленні та інші аспекти міжмовної комунікації, що впливають на вибір мовних одиниць у процесі перекладу.

Для розв’язання проблеми перекладу японських умовних конс-

трукцій українською мовою ми звернулися до класифікації таких конструкцій і проаналізували способи вираження значень зіставлення та протиставлення, а також часового, умовного та причиново-наслідкового значень у двох мовах.

Класифікація умовних конструкцій здійснюється за низкою критеріїв. За типом підрядного речення можна виділити власне умовні, причиново-наслідкові та допустові речення. За типом зв'язку між частинами складнопідрядного речення розрізняють конструкції з прямим та зворотнім зв'язком. Крім того, існує і такий критерій, як реальна та нереальна умова. Деякі науковці, зокрема представники російської школи, класифікують умовні конструкції також за приналежністю до письмового чи усного варіанту мовлення.

Спираючись на критерії, зазначені вище, ми запропонували власну загальну класифікацію умовних конструкцій сучасної японської мови. Перш за все, за критерієм реальності умови будь-яку конструкцію можна віднести до однієї з двох груп. У свою чергу, кожна з цих груп за типом зв'язку поділяється на дві підгрупи.

Таким чином, до конструкцій реальної умови з прямим зв'язком належать причиново-наслідкові речення, де вживаються сполучники KARA, NODE, TAME та серединна форма TE.

Конструкції зі сполучником KARA трапляються як у ввічливо-нейтральному, так і в простому стилях і використовуються здебільшого для вираження суб'єктивної причини. Перекладати такі речення, на нашу думку, слід українськими складнопідрядними реченнями зі сполучником *тому що*. Цей сполучник є найуживанішим, і речення з ними проникають в усі стилі.

KYOU-WA DOYOUBI DA **KARA**, GINKOU-WA YASUMI
DESU YO.

Сьогодні субота, тому банк не працює.

Банк не працює, **тому що** сьогодні субота.

HOSHI-GA DETEIRU **KARA**, ASHITA-MO KITTO II TENKI
DAROU.

Видно зорі, тому завтра, мабуть, також буде хороша погода.

Мабуть, завтра також буде хороша погода, **тому що** видно зорі.

У другому прикладі для кращої передачі фамільярності висло-ву сполучник *тому що* можна замінити сполучником *бо*.

На відміну від KARA, сполучник NODE використовується при об'єктивному причинно-наслідковому зв'язку. У головному реченні виражено те, що здійснилося або здійсниться безсумнівно, тому у реченнях зі спонуканням, підставою для якого є судження мовця, сполучник NODE майже не вживається. Зазначені речення ми пропонуємо перекладати українською мовою, використовуючи сполучник *оскільки*. Це допоможе зберегти стилістичне забарвлення речення (японські речення з NODE здебільшого вживаються у формальних ситуаціях, коли існує потреба пояснити вищим за рангом або малознайомим людям причину тих чи інших дій).

AME-GA FURISOU NA **NODE**, SHIAI-WA CHUUSHI
SHIMASU.

Оскільки може піти дощ, матч відміняється.

KAZE-WO NIITA **NODE**, KAISHA-WO YASUMIMASHITA.

Я не вийшов на роботу, **оскільки** застудився.

Сполучник TAME(NI) з причиново-наслідковим значенням можна зустріти здебільшого у письмовому мовленні, а також у повідомленнях радіо й телебачення. Причина того, що відбулося, підкреслюється. На нашу думку, найбільш влучним українськими відповідниками сполучника TAME(NI) будуть сполучник *через* (*те що*) та сполучне слово *внаслідок*.

OOYUKI-GA FUTTA **TAME**, SHINKANSEN-WA UNKYUU-
NI NARU DAROU.

Мабуть, **внаслідок** того, що випало багато снігу, залізничні експреси “Сінкансен” припинять рух.

KYONEN-NO NATSU-WA KION-GA HIKUKATTA **TAME-NI**,
KONO SHIHOU-DEWA KOMI-WA FUSAKU DATTA.

Через те, що минулого літа температура повітря була низькою, рис у цьому районі не вродив.

Причину, виражену за допомогою серединної форми дієслова (TE) можна цілком адекватно передати за допомогою сполучника *що* при перекладі українською мовою.

KIBOU-NO DAIGAKU-NI GOUKAKU DEKITE, TOTEMO
URESHII.

Я дуже радий, **що** спромігся вступити до університету, про який мріяв.

OSOKU NATTE, SUMIMASEN.

Вибачте, **що** спізнився.

TETSUDATTE KURETE, DOUMO ARIGATOU.

Дуже дякую, **що** допоміг мені.

Далі будуть запропоновані способи перекладу українською мовою конструкцій реальної умови зі зворотнім зв'язком. Це складнопідрядні речення з підрядними допустовими, частини яких зв'язані між собою сполучниками NONI, KEREDOMO, MONONO, GA, KUSENI.

NONI вживається у випадках, коли мовець очікував одного результату, а вийшло зовсім по-іншому; або ж при неможливості виконати дію, яка зазвичай виконується за даних обставин. Як варіанти перекладу ми розглядаємо сполучники *незважаючи на те що, хоч (хоча)* в підрядній частині речення і сурядні сполучники *а, та, але* та інші в головній частині.

SEKKAJU NI TENKI NA **NONI**, KAZE-WO NIITE DOKO-MO IKENAI.

Незважаючи на те, що погода добра, я не можу нікуди піти, бо застудився.

GOUKAKU SURU TO OMOTTEITA **NONI**, FUGOUKAKU DATTA.

Хоч я й сподівався, що успішно складу іспит, **та** не склав.

KAZUKOSAN-NIWA KITE HOSHIKATTA **NONI**, KITE KURENAKATTA.

Я волів, щоб Кадзуко до нас завітала, **а** вона не прийшла.

У схожому значенні можуть вживатися сполучники

KEREDOMO, MONONO та GA.

SENSEI-NI NIITE MITA **KEREDOMO**, YOKU WAKARANAKATTA.

Я запитав учителя, **але** добре не зрозумів.

KARE-WA GAKUSEI DA **GA**, ZENZEN BENKYOU SHINAI.

Хоч він і студент, **однак** зовсім не вчиться.

Сполучник KUSENI також має протиставне значення, однак

використовується в обмеженій кількості випадків, коли суб'єктивно говориться про недоречність виконання дії саме цим діячем або саме за таких обставин, а також про невідповідність одного стану іншому. Для того, щоб зберегти емоційне забарвлення при перекладі таких речень українською мовою, головну частину слід, на нашу думку, ставити на перше місце, а підрядну – на друге.

KODOMO-NO **KUSENI**, OTONABITA MONO-NO IKATA-
WO SURU.

Про все говорить по-дорослому, **хоч** сам – дитина.

SUKI-NA **KUSENI**, KIRAI DA TO IHATTEIRU.

Розказує всім, що не любить це – **а** таки полюбляє.

Конструкції нереальної умови з прямим зв'язком представлені власне умовними формами TO, BA, TARA, NARA. Українською мовою такі конструкції можуть передаватися умовними реченнями зі сполучниками *якщо* та *якби*.

MOSHI ANO TOKI TEGAMI-WO KAKANAKATTARA, DOU
NATTEITA DESHOU KA.

Якби я тоді не написав листа, що тепер було б?

SHUKUDAI-GA NAKEREBA, NATSUYASUMI-WA MOTTO
TANOSHIKATTA.

Якби не було домашніх завдань, літні канікули були б ще веселішими.

KONO BOTAN-WO OSUTO, DENKI-GA TSUKIMASU.

Якщо натиснути на цю кнопку, ввімкнеться світло.

KUTSU-WO KAU **NARA**, ITARIASEI-GA II.

Якщо купуете взуття, краще брати італійське.

Конструкції нереальної умови зі зворотнім зв'язком наявні у реченнях з формами так званої зворотної умови, найпоширенішою з яких є TEMO. Перекладати такі конструкції українською мовою ми рекомендуємо зворотом *навіть якщо* або використовуючи сполучник *хоч* (*хоча*).

KAIJOU-WA EKI-NO SHIKAKU DESU KARA, ARUITE
ITTEMO, MANIAU TO OMOIMASU YO.

Встигнемо, **навіть якщо** підемо пішки, бо це недалеко від станції.

BOTAN-WO OSHITEMO, KIPPU-GA DENAI.

Хоч і натиснув на кнопку, та квиток не з'являється.

Як ми переконалися, умовні конструкції сучасної японської мови є досить різноманітними. Різняться вони за формою, за походженням, за значенням, але насамперед – за функцією. Класифікація та аналіз цих форм дає змогу робити висновки про взаємозамінність чи, навпаки, про неможливість заміни однієї конструкції іншою, про семантику типів умовних конструкцій та про конкретні значення кожної окремої форми. В результаті нашого дослідження, присвяченого перекладу умовних конструкцій, виявилось, що декілька японських форм можуть передаватися однаковими лексико-граматичними засобами при перекладі речень, що їх містять, українською мовою. І навпаки, одна конструкція японської мови може мати декілька українських відповідників. Те саме явище наявне й у зворотному процесі, при перекладі українських умовних конструкцій японською мовою. Однак, подібні спостереження не дають жодних підстав стверджувати, що абсолютно всі близькі за семантикою форми є взаємозамінними. Іншими словами, не можна вважати дві чи більше умовних конструкцій тождесними тільки через те, що вони однаково перекладаються.

Важливість таких висновків не викликає сумнівів, оскільки, не заперечуючи важливість пошуку найвлучніших варіантів перекладу, ми, водночас, усвідомлюємо, що лише шляхом систематичних спостережень та детального вивчення можна досягти правильного розуміння та вживання граматичних конструкцій.

1. *Комиссаров В. Н.* Современное переводоведение. Курс лекций. – М., 1999.
2. *Р. Дж. Ди Пьетро.* Языковые структуры в контрасте// Новое в зарубежной лингвистике: вып. XXV: Контрастивная лингвистика. – М., 1989.
3. Сучасна українська літературна мова/ За ред. М. Я. Плющ. – К., 2001.
4. *Формановская Н. И.* Стилистика сложного предложения. – М., 1978.
5. *Hasunuma A., Arita S., Maeda N.* JOUKEN NYOUGEN. – Tokyo, 2001.
6. NIHONGO BUNKEI JITEN. – KUROSHIO SHUPPAN. – Tokyo, 2001.
7. *Miram G.* Translation algorithms. – Kyiv, 1998.

ОСОБЛИВОСТІ КОРЕЙСЬКОГО МОВНОГО ЕТИКЕТУ ТА ПРОБЛЕМА ПЕРЕКЛАДУ ЙОГО ФОРМ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

У статті подається загальний огляд і наводяться конкретні приклади особливостей корейського мовного етикету, пов'язаних з широким застосуванням у цій мові форм ввічливого ставлення до адресата. Розглядаються також можливі проблеми, що виникають при перекладі окремих форм ввічливості корейської мови.

Ключові слова: корейська мова, українська мова, мовний етикет, переклад.

The article deals with general survey of peculiarities of the Korean language etiquette, related with wide usage of linguistic forms of polite attitude to addressee; for the better understanding examples are given, too. Different possible coming on problems under translation of some respect forms of Korean are also considered in the article.

Key-words: Korean language, Ukrainian language, speech etiquette, translation.

Проблема вибору відповідного й адекватного еквіваленту до мовленнєвих (лексичних та лексико-граматичних) конструкцій, що належать до категорії ввічливості, неодмінно постає перед перекладачами або тими, хто вивчає корейську мову. Перш за все, труднощі виникають через специфіку типології та характерні особливості граматичних систем української та корейської мов. Як відомо, корейська мова належить до аглютинативного типу мов, тобто таких, у яких форми слів утворюються за допомогою різноманітних допоміжних афіксів із певним значенням. Українська ж – це флективна мова, в якій словозміна відбувається за допомогою флексій [2]. Однією з важливих особливостей корейської мови є наявність у ній так званої категорії ввічливості, тобто граматичних і лексичних засобів вираження суспільних відносин між мовцями, слухачами та третіми особами. Ці відносини існують також і в європейських мовах (наприклад, вживання особових займенників та відповідних до них дієслівних форм), але в корейській мові ці засоби вираження зазначених відносин різноманітніші і застосовуються в процесі комунікації набагато частіше.

У цій статті ми спираємося переважно на праці корейських лін-

гвістів, які досить велику увагу приділяють цій проблемі, оскільки у вітчизняній корейстиці практично немає праць, присвячених мовленнєвим формам ввічливості в корейській мові.

Мета даної статті – дати загальний огляд корейського мовного етикету, рівнів та форм, якими він представлений в процесі комунікації мовців, а також зупинитися на деяких конкретних труднощах перекладу корейських форм ввічливості українською мовою.

Відомо, що соціально-особистісні відносини існують у кожному суспільстві, проте їх значення по-різному усвідомлюється цими суспільствами. Там, де ієрархічні відносини більш розвинені, існує й більша необхідність їх мовного вираження. Як відзначає відомий російський мовознавець В. М. Алпатов, “наявність соціальних рангів і групових відмінностей стабілізується та усвідомлюється через мовленнєву поведінку, особливо через вживання форм ввічливості” [1].

Способи вираження ввічливості в різних мовах значною мірою залежать від ієрархічної структури суспільств, у яких ці мови функціонують, від прийнятих ними моделей соціальної поведінки, від того, яку соціальну роль відіграє категорія ввічливості у процесі комунікації в даному конкретному суспільстві. Окрім того, як уже зазначалося, це залежить і від типології тієї чи іншої мови.

Але варто нагадати той факт, що граматичне вираження таких відносин існує не лише в корейській мові, воно певним чином представлено і в інших східних мовах наприклад, японській [1], китайській, яванській [7], деяких мовах Океанії [6] тощо.

У корейському мовознавстві систему, що утворюють форми ввічливості, прийнято називати *деупоб*. Корейські лінгвісти Чхве Хйонбе та Со Чжонгу визначають таку систему форм та рівнів ввічливості, як своєрідне правило, коли мовці залежно від особистого положення та взаємовідносин між співбесідниками обирають відповідну лексику та манеру мовлення [5].

Рівні та форми ввічливості корейської мови представлені в досить систематизованому вигляді. Залежно від їх застосування, систему ввічливості прийнято поділяти на три різновиди. Це шанування слухача (комунікативний аспект), шанування суб'єкта та шанування об'єкта дії (семантико-синтаксичний аспект). На нашу

думку, в українського мовця найбільше труднощів при вживанні та перекладі викликає саме ввічливе ставлення до адресата висловлювання, оскільки, на погляд україномовного комуніканта, воно, в порівнянні з його рідною мовою, представлено досить великою кількістю рівнів та форм, що належать до даної категорії. Спираючись на відповідні дослідження з цієї тематики, зауважимо, що категорія ввічливості по відношенню до слухача поділяється на формальний (*кйоксікчхе*) та неформальний стилі (*нікйоксікчхе*), які в свою чергу охоплюють різноманітні ввічливі мовні форми [5]. Ми погоджуємося з відомим корейським мовознавцем Со Чжонгсу, який вважає, що формальний стиль шанування слухача в сучасній корейській мові складається з чотирьох рівнів: дуже високий (*ачжунупхім*) та його відповідна ввічлива висока форма спілкування (*хансйочхе*), звичайний високий (*йесанопхім*) із гречною формою (*хаочхе*), звичайний низький (*йесаначчум*) і фамільярна форма (*хагечхе*) та дуже низький рівень (*ачжуначчум*) із грубою формою (*херачхе*). Неформальний стиль у свою чергу поділяється на ввічливу – висока форма спілкування (*хеййочхе*), та неввічливу – інтимна форма особистого ставлення до адресата (*хечхе*) [5]. Розглянемо кожну з цих форм детальніше.

У процесі комунікації ввічлива висока форма (*хансйочхе*) вживається при звертанні до адресата, соціальний статус якого вищий за мовця, або ж до незнайомих чи випадково знайомих. Однак, якщо спілкування комунікантів проходить на офіційному рівні, то така форма, як правило, застосовується незважаючи на соціальний статус та ієрархічний рівень співрозмовника. Проілюструємо це конкретними прикладами:

Омонінін ккочжі йєппиге мантиросимніда (Мати гарно зробила букет).

Сачжанімін чхульчжанкассимніда. (Директор у відрядженні).

Хангукмариль конбухамнікка? (Ви вивчаєте корейську мову?)

Хангук нальссіга оттохсимнікка? (Як Вам погода в Кореї?)

Йогі ноусіпсіо (Покладіть сюди, будь ласка).

Ки сорюриль ппаллі чхачжисіпсіо (Негайно знайдіть той документ).

Когіккачжі качхі капсіда (Ходімо туди разом).

У наведених прикладах при перекладі українською мовою вжи-

то закінчення другої особи множини й відповідний займенник *ви* другої особи множини. Проте, ми вважаємо, що в окремих випадках ввічливу високу форму спілкування можна передати українською формою пошанної множини.

Щодо перекладу різних форм та рівнів категорії ввічливості сучасної корейської мови, то головні труднощі полягають у точній, адекватній передачі українською мовою семантичних відтінків системи ввічливого ставлення до комуніканта. Так, ввічливу високу форму можна перекласти українською мовою у вигляді пошанної множини. Для кращого розуміння в українській мові за аналогією з корейською можна умовно виділити два рівні поваги: офіційний та неофіційний. До першого з них для вираження пошани слід застосовувати звертання на “Ви”, що стосується тільки однієї особи, тобто форми ввічливості, формально виражені закінченням другої особи множини. В граматиці займенник *ви* з цим значенням має назву “форми пошанної множини”. До другого рівня – звертання на “ти” і відповідне закінчення другої особи однини. Оскільки категорії ввічливого ставлення до адресата в нашій мові практично не існує, ми в цьому випадку, не довго думаючи, обираємо один із зазначених варіантів, залежно від ступеня нашого знайомства зі співбесідником. Наведемо кілька відповідних прикладів з української мови:

Який ви щасливий!

Вчора Ви показували мені чудову книжку.

Прощайте, мамо! Спасибі! З Вами і вмирати не страшно! (О. Довженко).

У наведених вище прикладах форма займенника *ви* стосується однієї особи. Вона використана замість особового займенника другої особи *ти* для вираження ввічливості при звертанні до незнайомої людини, до старших, до батьків і пишеться з великої літери. *Ви* може підкреслювати офіційність стосунків між мовцями. При займеннику *Ви* у ввічливо-пошанному значенні присудок, виражений дієсловом, як відомо, слід також вживати у формі множини [3].

Але якщо присудок при такому підметі-займеннику виражений прикметником, то цей присудок може використовувати в таких формах:

1) Присудок, виражений коротким прикметником чоловічого роду, вживається тільки у множині, наприклад: *Ви згодні? Ви певні?*

2) Повні форми прикметника в ролі присудка можуть стояти як в однині, так і в множині, наприклад:

Ви розумні / Ви розумний.

Ви сміливі / Ви смілива.

Отже, обидві ці форми можливі та є синонімічними. Однак прикметник у формі множини, на відміну від форми однини, повніше виражає відтінок ввічливості, оскільки йому не властиві у даному випадку інші емоційні відтінки. Прикметник же у формі однини при займеннику *Ви* надає висловлюванню додаткових емоційно-експресивних відтінків приязні, інтимності, фамільярності тощо [4].

Коли ж при іменній частині складеного присудка, вираженого прикметником, є зв'язки (*бути, зробитись*), то вони завжди узгоджуються з підметом *ви* тільки у формі множини. Наприклад: *Ви були до гостей уважні*. Форму множини має також присудок, виражений пасивним діеприкметником: *Ви чимось схвилювані*.

3) Якщо при займеннику *ви* є слово *який, якийсь, такий, один, весь, той*, то присудок-прикметник вживається тільки в однині, наприклад:

Один Ви веселий.

Який він хороший.

Ви така чудова.

Таким чином, в українській мові теж можна знайти певні можливості для біль-менш адекватного перекладу рівнів ввічливого ставлення до співрозмовника.

При перекладі з корейської на українську слід звертати також увагу не те, щоб цей переклад відповідав вимогам української літературної мови. Через те що в українській мові, як уже зазначалося, немає такої кількості мовних форм ввічливого ставлення, як у корейській, слід враховувати, що такі українські займенники, як: *який, якийсь, такий, один, весь, той* у множині досить часто виражають експресивні відтінки улесливості, підлабузництва тощо. Варто пам'ятати також про те, що форми множини на позначення ввічливості чи поваги сучасній українській літературній мові, як правило, не властиві. З цим значенням займен-

ники інколи вживаються в діалектному та розмовно-побутовому мовленні [3].

Гречна форма особистого ставлення (*хаочхе*) у корейській мові вживається в комунікативних ситуаціях, коли комунікант виконує в суспільстві певну соціальну роль, що пов'язана з владною функцією: урядовий чиновник, начальник, поліцейський тощо. Для адекватного використання цієї форми спілкування необхідне досконале знання всієї структури корейського суспільства, а тому при можливості краще спілкуватися з використанням більш ввічливих мовних форм. Наведемо деякі приклади вживання гречної форми вираження ввічливості до адресата.

Ки сарамдирі та торакассо (Ті люди вже повернулися).

І чжарієнин кім квачжані анчжио (Заввідділом Кіме, сідайте тут).

Тансінін ан кагессо? (Ви не підете?)

Тхиронкхириль йоро бвадо твгессо? (Можу я оглянути багажник?)

Имакхвє пхйюга ту чжан інінде качхі карйюу? (У мене є два квитки на концерт, може підемо разом?)

Тансінін йогісо кітарігурйо (Ви можете зачекати тут).

Ми вважаємо, що цю форму українською мовою слід перекладати, використовуючи закінчення другої особи множини разом із займенником *ви* другої особи множини.

У корейській мові фамільярна форма ставлення до адресата вживається комунікантом, старшим за віком, соціальною позицією і т. ін. до молодшого. Цю форму також часто використовують літні люди, військові та студенти чоловічої статі. Наприклад:

Начжунє хан бон тиллімє (Зайду пізніше).

Ки чхінгу чібє інінга? (Він вдома?)

Мусин мальпунтхо кконєя хальчжі морикєнне (Навіть не знаю, з чого почати).

Чжанє не пунтак чжом тиро чжукєннє? (Ти вислухаєш моє прохання?)

І чжарієнин мінхогуні анккє (Мінхо, сідайте тут).

Не наї польссо йєсунільє (Мені вже 60).

І ккочжі мусин пітккарінга? (Якого кольору ця квітка?)

Грубу форму (*хєрачхе*) категорії ввічливості вживають старші

люди до дітей або значно молодших від себе. Її використовують також діти у своєму спілкуванні між собою чи люди однакового статусу або віку. Наведемо кілька прикладів:

Кхонхіна масіро качжа (Ходімо вип'ємо кави).

Кигосі оді іссонія? (Де то було?)

Йочжиим сарамдирі намуриль мані сімнінда (Зараз саджають багато дерев).

Ки сарамин ссіксікхада (Він енергійна людина).

Нуниль тиро ханириль пора (Розплющ очі й поглянь на небо).

Они мунчжега то чжуніоханя? (Яке питання більш важливе?)

На думку корейських лінгвістів, у сучасному корейському суспільстві найуживанішою є висока форма особистого ставлення (*хейочхе*). Такі відомі мовознавці, як Со Чжонгсу та Чхве Хйонбе, вважають, що активне вживання цієї форми почалося вже після закінчення корейської війни, тобто в 50-ті роки минулого століття. До того часу чоловіки намагалися уникати використання високої форми, вважаючи її суто жіночою [5]. Слід підкреслити, що ця форма не менш ввічлива, ніж ввічлива висока форма (*хансіочхе*), а тому її можна вживати в будь-якій комунікативній ситуації. Наприклад:

Хангукмариль ючханхаге харйомйон хангук сарамдильква іягі мані хасейо (Спілкуйтеся з корейцями, щоб вільно розмовляти корейською мовою).

Соульйоге карйомйон і босириль тхадо твсейо (Ви можете сісти на цей автобус, щоб доїхати до Сеульського вокзалу).

І ккочжі ан йєптойо? (Хіба ця квітка не гарна?)

Ониль йонхва кугйониль кайо (Ходімо сьогодні в кіно).

Нанин очже пусанє кассосойо (Вчора я їздив у Пусан).

І якбанесо якиль сагон хессойо (Іноді я купую ліки в цій аптеці).

Інтимна форма особистого ставлення до адресата (*хечхе*) використовується у процесі комунікації з близькими друзями, однокласниками, молодшими братами й сестрами, їх друзями та ін. Наприклад:

Ігон чжемінін чхекія (Це цікава книжка).

Оді ка? (Куди йдеш?)

Качхі суйонхе (Ходімо поплаваємо).

Но неіль йохен ттанічжі? (Ти завтра вирушаєш у подорож?)

Кинин мігуке юхакхессо (Він навчався в Америці).

Вживання ввічливого суфікса *сі* (коли склад закінчується на голосний), чи *исі* (коли – на приголосний) характеризує семантико-синтаксичний аспект корейської мови, тобто шанування суб'єкта й об'єкта дії, що є вираженням ввічливого ставлення до предмета спілкування в конкретній комунікативній ситуації. Проілюструємо це прикладами:

Оттокке чінесімнікка? (Як ся маєте?)

Сонсенімккесо хаккьое касімніда (Вчитель йдуть до школи).

Харабочжіккесо камгіга тисійосімніда (Дідусь захворіли).

Омоніккесо вєчхульхасійосімніда (Мати вийшли).

Сачжанімі йогіккачжі осійосімніда (Сюди прийшли директор).

Корейський суфікс *сі* у ставленні до адресата в процесі комунікації має значення українського ввічливого “Ви”. Оскільки в нашій мові відсутній еквівалент для точного й адекватного перекладу ввічливого суфікса *сі*, то українською його значення може передаватися закінченням третьої особи множини, що на сьогодні в Україні трапляється переважно в сільській місцевості у ставленні до своїх рідних, незнайомих людей чи старших за віком [3]. Наприклад:

“Встали мама, встали й татко...” (П. Тичина).

“Якби моя бабуся встали...” (Остан Вишня).

Таким чином, нами було стисло розглянуто окремі рівні та форми категорії ввічливості, що утворюють систему мовного етикету сучасної корейської мови. Ми коротко зупинилися також на деяких можливих складнощах перекладу корейських форм та рівнів ввічливості українською мовою. Зважаючи на те, що в українській мові така система ввічливого ставлення до адресата не достатньо розвинена, ми вважаємо, що для адекватного перекладу семантичних особливостей кожного рівня сучасної корейської мови, необхідне не лише досконале знання і володіння формами та рівнями категорії ввічливості, але й чітке розуміння соціальної структури сучасного корейського суспільства та національно специфічних правил мовленнєвої поведінки корейського народу.

1. Алпатов В. М. Категории вежливости в современном японском языке. – М., 1973.
2. Єрмоленко С. Я. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К., 2001.
3. Корніяка О. І. Мистецтво гречності. – К., 1995.
4. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика. – К., 1994.
5. Со Чжонгсу. Граматика корейської мови. – Соуль: хаянтахаккьо чхульпханвон, 1996.
6. Fischer J. L. Honorific Speech and Social Structure: A Comparison of Japanese and Ponopean. – Journal of Polynesian Society, 1969, vol. 78, № 3.
7. Uhlenbeck E. M. The Use of Respect Forms in Javanese. – Pacific Linguistic Studies, Series C, № 13, 1970.

УДК 801.3:808.2:809.56

О. О. Чубрикова

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ З'ЯСУВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ТУРЕЦЬКІЙ МОВІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПЕРЕКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

У статті зроблено спробу семантико-структурної класифікації підрядних з'ясувальних у турецькій мові у зв'язку з їх перекладом українською мовою. На основі семантики опорних слів та засобів підрядного зв'язку виділено десять семантичних типів турецьких з'ясувальних конструкцій. **Ключові слова:** складнопідрядні з'ясувальні речення, семантико-структурна класифікація, опорні слова, переклад, турецька мова, українська мова.

In the article the semantic-structural classification of the explanatory compound sentences of the Turkish has been attempted to optimize their translation into Ukrainian. On the foundation of the prop words semantics and the means of subordinate connection the ten semantic types of Turkish explanatory constructions has been distinguished.

Key-words: explanatory compound sentences, semantic-structural classification, prop words, translation, Turkish, Ukrainian.

У сучасній тюркології, як вітчизняній, так і турецькій, дослідження складнопідрядних конструкцій здійснювалося переважно на двох засадах – логіко-граматичній, в якій підрядні речення або ж їхні еквіваленти поширені звороти класифікувалися за принципом уподібнення до членів простого речення (підрядні додаткові, під-

метові, означальні та обставинні або розгорнутий додатковий зворот, розгорнутий підметовий зворот, тощо), або формальній, що спиралася на морфологічні форми, які утворюють розгорнуті зворо́ти. З'ясувальні речення не були виділені як тип. Такий стан справ дає підстави констатувати, що в цьому плані лінгвістичні дослідження турецької мови залишилися позаду тенденцій сучасного мовознавства, де значного поширення набув структурно-семантичний підхід до аналізу речення. Спроби російських лінгвістів (А. Баскакова, Ш. Айлярова, А. Кононова) зробити структурно-семантичну класифікацію турецького речення не можна назвати такими, що повною мірою відповідають критеріям цієї класифікації.

На нашу думку, теоретичне дослідження повинно мати непересічне практичне значення. Виходячи з цього, вбачається доцільним створити класифікацію турецьких складнопідрядних конструкцій, яка в подальшому могла б бути придатною для зіставлення українських складнопідрядних конструкцій з турецькими і розроблення методик перекладу з української мови на турецьку.

Така мета диктує вибір за основу дослідження характеристики речення, що може бути спільною і для турецької, і для української мови. Цією характеристикою навряд чи є структура речення у зв'язку зі значними структурними відмінностями української і турецької мов. Таку функцію може виконати лише семантика, яка дає уявлення про зміст і мету висловлювання. Тобто вихідним елементом класифікації має бути семантичний аспект, іншими словами створюватися саме семантико-структурна класифікація турецьких складнопідрядних конструкцій.

У зв'язку зі слабкою розробкою теоретичних засад структурно-семантичної класифікації в тюркології, її створення для турецького речення, зокрема, з'ясувального, потребує використання відповідних робіт вітчизняних та зарубіжних лінгвістів.

Згідно зі структурно-семантичним і семантико-структурним підходом, розрізняються складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, підрядними означальними і підрядними обставинними [8: 311].

Слід пам'ятати, що підрядність у турецькій мові може виражатися трьома видами речень: 1) складнопідрядними сполучникови-

ми; 2) складнопідрядними безсполучниковими; 3) поширеними реченнями з розгорнутими зворотами. Тому ми використовуємо термін складнопідрядні конструкції, а не складнопідрядні речення.

Виділення з'ясувальних конструкцій в окремий тип відкриває шлях до повного огляду синтаксичних зв'язків (у даному випадку з'ясувальних) на основі спільності їх змісту, а не частиномовної приналежності чи відповідності членам речення, як це було раніше.

У попередніх роботах автора було дане визначення турецьких з'ясувальних конструкцій та виділені їхні основні диференційні ознаки.

Складнопідрядна з'ясувальна конструкція — це така синтаксична конструкція, в якій головна частина характеризується змістовою та структурною неповнотою, а підрядна, з'ясовуючи конкретно зміст повідомлюваного, заповнює її.

Основними диференційними ознаками з'ясувальних конструкцій є: 1) опорне слово у головній частині речення, 2) синтаксичний зв'язок між головною і підрядною частинами, 3) семантичний зв'язок між головною і підрядною частинами.

Як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці сходяться на тому, що речення являє собою структуру багатовимірну, а осягнення його суті потребує дослідження різних аспектів — структурного, семантичного та комунікативного. Французький мовознавець Л. Теньєр писав: “Будь-яка синтаксична структура існує заради того, щоб передати певний зміст” [9: 51]. Отже, структура і семантика — дві взаємопов'язані величини, мета яких якомога точніше передавати ту чи іншу думку. Слушним буде твердження, що структура синтаксичної одиниці є інструментом вираження змісту.

Формально-синтаксична організація речення значною мірою окреслює його організацію семантичну [2:57]. Тому визначення семантико-структурних типів з'ясувальних конструкцій доцільно розпочати саме з визначення їх структурних характеристик.

Визначальним у цьому плані є прислівний зв'язок, характерний для з'ясувальних конструкцій, тобто залежність підрядного компонента від окремого члена (слова чи словосполучення) головного компонента, зв'язок з усією головною частиною речення [4: 186].

Характер підрядної частини визначають властивості опорного слова головної частини [2: 314]:

1) його належність до певної частини мови, якій притаманна здатність поширюватися підрядною частиною відповідної будови;

2) його належність до певної лексико-семантичної групи слів, якій властивий валентний потенціал і здатність поширюватися підрядними частинами як своєрідними еквівалентами залежних слів.

У першу чергу зупинимося на частиномовній належності опорних слів. Аналіз турецьких з'ясувальних конструкцій показує, що опорними словами можуть виступати такі частини мови: 1) дієслова, 2) іменники, 3) прикметники, 4) прислівники та прикметники у функції прислівників. Отже, відповідно до частиномовної належності опорних слів ми можемо вирізнити такі з'ясувальні конструкції:

1) при дієсловах: \nearrow *Çzdemir Sabancıve iki ie arkadaşları İldırılmazları, bu menhus korkudan kurtulabilmek için maalesef daha uzun süre sabretmek zorunda oldu.* **Итумзу суульюр.** *Вбивства Оздеміра Сабанджу та двох його колег доводять, що ми маємо терпіти ще довше, щоб позбавитися цього клятого страху;*

2) при іменниках: \nearrow *Çubat ayı İsonuna do İru Irak'a askeri operasyonun baelatı İaca İduyumları İİ İal İyörüz.* *Ми отримуємо чутки стосовно того, що військова операція проти Іраку розпочнеться до кінця лютого;*

3) при прикметниках: \nearrow *Biz derslerimizin baıladı İİ İna pek memnunuz.* *Ми дуже задоволені, що наші заняття почалися;*

4) при прислівниках та прикметниках у функції прислівників: \nearrow *Sadece sonuzları İyörümleyenler İİ ne dedi İİ İnemli de İİl.* *Неважливо, що кажуть ті, хто лише коментує результати. €% (Onun) Onu suylemiю olmasę **garıptır.** Дивно, що він це сказав.*

З перебігом дослідження було з'ясовано, що потребує уточнення категорія дієслова. Турецькому дієслову притаманні такі граматичні категорії: стан, вид, спосіб, час, особа, число [6: 190]. При цьому розрізняється п'ять станів: основний (прямий), взаємний, зворотній, пасивний, спонукальний [6: 192]. Однак, на формування підрядної частини впливають лише такі чинники: основний і пасивний стан, перехідність і неперехідність. Це добре видно з нижченаведених прикладів:

➤ *Mustafa udevini* уартІМустафа виконав своє завдання

➤ (O) *Han'ın* кююєү дүньєнь гүрдь. Він побачив, як Іван звернув за угол.

➤ (Ben) *Onun gelip gelmedi*İnini *çİrenemedim*. Я не зміг дізнатися, приїхав він чи ні.

➤ *Osmanlı*Öehzadesinin *geldi*İi, *ak*İalmaz bir *hİla* etrafa уауІmГІbІ Te, що приїхав Османський принц, з небаченою швидкістю розійшлося повсюди.

➤ *Faaliyet gösteren dört operatör* de ulusal erişim azİİdan аynІ zizgiye getirecek olan *dola*ЮІn *anla*юmasГІГІ *abonelere fiyat avantaj*І yaratmasІbekleniyor. Очікується, що угода про використання мобільного зв'язку в межах країни, яка з точки зору зон зв'язку виведе чотирьох нині діючих операторів на однаковий рівень, створить цінові переваги для абонентів.

➤ *Denktaş* BM ve AB'nin de *gür*şmelere тьdahale *etti*İinden *eikayet etti*. Денкташ поскаржився на те, що ООН і ЄС втручаються у переговори.

➤ *Genel Başkan Yardımcısı*İNurettin Canikli, *Başbakan* Таууір Erdoİan'ın *ftİd*İk *ihracat*İla *uİra*юan *dan*ГІmanІСъneyt Zapsu'yu *ftİd*İk *spek*ьlatıçь *olmakla* *suzlad*І Заступник голови партії Нуреттін Джаніклі звинуватив радника Прем'єр-міністра Тайіпа Ердогана з питань експорту фундука Джунейта Зансу у **тому, що** він є спекулянтом фундука.

Як бачимо, з перехідними дієсловами *çuylemek*, *gürmek*, *çİrenmek*, використані віддієслівні імена на *-d*Іk та *-Гb*з афіксами присвійності у знахідному відмінку (*-d*ІІІІnІІ-ГbьІІ-Гр *-mad*ІІІІnІІ), дієслова у пасивному стані *уауІmak* і *beklenmek* вжиті з віддієслівними іменами *-d*Іk і *-ma* з афіксами присвійності у називному відмінку (*-d*ІІІІ, *-mas*ІІ). Неперехідні дієслова *eikayet etmek* і *suzlamak* поєднані з формою на *-d*Іk з афіксом присвійності у висхідному відмінку та віддієслівним іменем на *-mak* з післяіменником *ile* (*-d*ІІІІdan, *-makla*). Це дає змогу зробити висновок, що форма вираження розгорнутого члена речення залежить від компонента головного речення, якому він підпорядковується.

Виходячи з вищевикладеного, граматичні типи турецьких з'ясувальних конструкцій можна поділити таким чином:

1) з'ясувальні конструкції при дієсловах: а) при дієсловах в ак-

тивному стані (при перехідних та неперехідних дієсловах), б) при дієсловах в пасивному стані;

2) з'ясувальні конструкції при іменниках;

3) з'ясувальні конструкції при прикметниках;

4) з'ясувальні конструкції при прислівниках та прикметниках у функції прислівників.

Синтаксичний та граматичний зв'язок керуючого і керованого компонентів зауважив ще Ш. Айляров [1: 85]. Однак, він обмежився розглядом лише розгорнутих членів, утворюваних дієприкметниками і віддієслівними іменами *-dikk* і *-ta*, тому не можна сказати, що це питання досліджене ним повною мірою.

Визначивши основний компонент головної частини з'ясувального складнопідрядного речення (опорне слово), доцільно перейти до розгляду категорії синтаксичного зв'язку.

Кожній мові притаманні свої власні засоби вираження синтаксичних зв'язків. Для української І. Вихованець визначив такі засоби [2: 20-21]:

1) численні відмінкові закінчення іменників, закінчення відмінків, роду й числа прикметникових слів, закінчення особи, числа й роду дієслів;

2) сполуки прийменників із закінченням непрямих відмінків іменника;

3) сполучники та сполучні слова;

4) порядок слів, який зокрема “розрізняє” напрямок синтаксичного зв'язку, вказуючи на залежність валентно не пов'язаних членів речення від підметово-присудкової основи речення або від опорного слова;

5) інтонація.

Разом з тим, він пише: “Основними показниками підрядного зв'язку у складнопідрядних реченнях виступають сполучники і сполучні слова” [2: 297]

Більшість тюркологів дотримуються думки, що турецька мова має слабко розвинену систему сполучникового зв'язку, хоча, звичайно, не можна заперечувати наявність у турецькій мові повноцінних сполучникових складнопідрядних речень. Однак, основним засобом вираження підрядності є не сполучники, а дієслівні форми: 1) віддієслівні імена – форми абсолютно відмінні від наяв-

них в українській мові засобів синтаксичного зв'язку, 2) дієприкметники, 3) дієприслівники.

Віддієслівні імена мають як семантичне навантаження (про це йтиметься далі), так і структурне і забезпечують зв'язок між головною і підрядною частинами складнопідрядного речення. Засобами вираження синтаксичного зв'язку у з'ясувальних конструкціях з дієслівними формами є афікси віддієслівних імен *-dIḲ/-acak*, *-ma*, *-mak*, *-Ḳü* закінчення особи, числа й відмінків та афікси дієприкметників.

Отже, поєднавши засоби синтаксичного зв'язку, наявні у всіх трьох конструкціях, що можуть передавати складнопідрядний з'ясувальний зв'язок, – складнопідрядних сполучникових, складнопідрядних безсполучникових та поширених реченнях з розгорнутими зворотами, зробимо такий висновок:

Засобами синтаксичного зв'язку складнопідрядних з'ясувальних конструкцій турецької мови є:

1) афікси віддієслівних імен (*-dIḲ/-acak*, *-ma*, *-mak*, *-Ḳü* з закінченнями особи, числа й відмінків або афікси дієприкметників (*-an*, *-mIḲü*, *-acak*, *-ar*);

2) сполучники;

3) безсполучниковий зв'язок.

Тісний структурний взаємовплив опорного слова головної частини та зумовлення ним, відповідно до своєї частиномовної приналежності та граматичних характеристик, певної граматичної форми залежного компонента, доводить відносини керування [2: 36] між опорним словом та підрядним компонентом.

Для зв'язку керування ключове значення має категорія валентності. Валентність – внутрішня здатність слова вступати в ті чи інші поєднання [5: 96]. Поняття валентності як синтаксичне, так і семантичне.

В. Касевич твердить: “Дієслово підказує за рахунок властивих йому валентностей своє оточення, тобто слова, що вживаються з ним у складі конструкції” [5: 104]. У турецькій мові це твердження вірне не лише для дієслів, а й для інших частин мови, що виступають опорними словами в з'ясувальних конструкціях. Засіб і форма вираження синтаксичного зв'язку жодним чином не залежить від того, яку синтаксичну роль матиме той чи інший компонент

речення. Насправді, вони регламентуються граматичними характеристиками опорного слова, яке пояснює підрядна частина. Однією з практичних цілей семантико-структурного дослідження є створення структурних схем з'ясувальних конструкцій, які б відображували засіб і форму синтаксичного зв'язку відповідно до опорного слова на основі його валентностей. Тобто, студент, що вивчатиме турецьку мову, бачачи перед собою складнопідрядну з'ясувальну конструкцію, замість того, щоб визначати синтаксичну роль підрядного компонента, лише на основі особливостей опорного слова та форми вираження синтаксичного зв'язку зможе мати уявлення про зміст.

Такий підхід до питання вимагає розгляду конструкцій з трьома різними типами синтаксичного зв'язку: а) з розгорнутими зворотами, б) сполучникові, 3) безсполучникові, з урахуванням визначених граматичних типів на основі опорних слів.

Визначивши структурні особливості складнопідрядних конструкцій, можна перейти до розгляду семантичних зв'язків. У синтаксис введений концепт семантики — основи і мотиву мовних перетворень, варіантів, структур, що змінюються. Семантика в синтаксисі репрезентує парадигматичну цільову роль мови, що закріплює і розвиває свої форми і варіанти залежно від потреб спілкування, комунікативних завдань [3: 3].

Разом з тим, основною функцією складнопідрядної з'ясувальної конструкції є конкретне з'ясування, пояснення змісту головного речення, і не слід забувати, що воно може мати різноманітні змістові відтінки.

Наприклад, порівняймо два речення зі з'ясувальним зв'язком.

↗ *Biraz sonra arkadaoım gelip bana her ioeyin hazıf olduıunu suyledi.*
Трохи пізніше прийшов мій товариш і сказав мені, що все готово.

↗ *Arkadaoım gelip bana her ioey hazıfımıo diye suyledi.*

Прийшов мій товариш і сказав мені, наче все готово.

Перше речення передає дійсність факту. У другому реченні висловлюється неповна вірогідність, сумнів.

Л. Теньєр писав: “Вираження семантичного через структурне відбувається таким чином: зміст керованого елемента накладається на зміст керуючого” [9: 54].

Визначними чинниками з точки зору утворення семантичних

відношень між головною і підрядною частинами турецького з'ясувального речення є лексичне навантаження опорного слова головної частини і засоби, за допомогою яких опорне слово приєднує до себе підрядну.

Семантичні зв'язки між присудком та розгорнутим зворотом гарно демонструють приклади, наведені вище. Так, *-dIŋ* форма була використана з дієсловом *yaıılamak*, що входить до лексичної групи дієслів зі значенням мовлення, а форма на *-ma* – з дієсловом *beklemek* з іншої лексичної групи зі значенням віри, очікування. Імена дії в однакових граматичних формах (*-dIŋInI -IŋŋI -Iŋ -madIŋInI* тобто ім'я дії + афікс присвійності + афікс знахідного відмінку) перекладені на українську мову складнопідрядними реченнями з різними сполучниками – *що, як, чи*, отже демонструють різні семантичні відтінки.

Якщо в українській мові основними формальними виразниками змістових відтінків є сполучники та сполучні слова, які вводять підрядні речення, у турецькій мові основний тип з'ясувальних конструкцій – поширені речення з розгорнутими зворотами — не є сполучниковими реченнями. У згаданих прикладах засобами передачі у семантичних відтінків дійсності факту і сумніву є форма на *-dIŋ*, слово *diye*, модальність на *-mIŋ* опорні слова. В українській мові – це сполучники *що* і *наче*. Подібним чином усі змістові нюанси мають свої способи відображення в турецькій мові. У наявних на сьогодні тюркологічних працях цьому, фактично, не надавалося уваги.

Отже, у плані семантики основною метою семантико-структурної класифікації є з'ясування семантичних типів з'ясувальних конструкцій так, щоб вони мали, по можливості, єдину семантичну інтерпретацію.

Як зазначалося, у цьому плані визначальними є два елементи: Семантика і валентності опорних слів у головному реченні.

Семантика форм, за допомогою яких підрядна частина приєднується до головної.

Коло дієслів, які здатні приєднувати з'ясувальну частину у турецькій мові обмежене.

Проведене дослідження дозволяє виділити такі семантичні групи опорних слів:

Група А — дієслова: дієслова зі значенням мовлення (група А1); дієслова зі значенням мислення (група А2); дієслова зі значенням відчуття, сприймання (група А3); дієслова із значенням волевиявлення, спонукання (група А4); дієслова із значенням психічного стану (група А5); дієслова із значенням сподівання, віри група (А6); дієслова зі значенням буття та виявлення (група А7); дієслова, що означають цікавість, піклування, пошану, турботу (група А8); дієслова зі значенням дії (група А9); дієслова зі значенням невдоволення (група А9).

Група Б – іменники.

Група В – прикметники.

Група Г – прислівники та прикметники у функції прислівників.

Форми, за допомогою яких підрядні з'ясувальні приєднуються до головної частини, також мають лексичне навантаження. Однак, з'ясувальні сполучники в турецькій мові (*ki, da, diye*) переважно асемантичні. Форми що утворюють віддієслівні імена, мають лексичні значення: *-dİk* – факт, *-ma* – процес, *-İy*– стала ознака [7: 168, 171, 172]. Слід також звернути увагу на значення часів у турецькій мові, які можуть поєднуватися з деякими сполучниками і передавати ті чи інші семантичні відтінки: *-yor* – теперішній час, *-acak* – майбутній категоричний час, *-ar* – теперішній-майбутній час (відтінок непевності виконання дії в майбутньому), *-dİ*– минулий категоричний час, *-mİy*– минулий неочевидний час (відтінок сумніву).

На основі семантики опорних слів та засобів підрядного зв'язку можна визначити такі семантичні типи турецьких з'ясувальних конструкцій:

1. З'ясувальні конструкції, що містять повідомлення про дійсність факту.

2. З'ясувальні конструкції, що повідомляють про бажаний, можливий чи необхідний факт або непряме спонукання.

3. З'ясувальні конструкції, в яких виражається неповна вірогідність, ірреальність, неправильність, непереконливість.

4. З'ясувальні конструкції, що передають невпевненість, сумнів або непряме питання.

5. З'ясувальні конструкції, в яких виражається якість, загальна ознака або різновид предметів.

6. З'ясувальні конструкції з відтінком просторовості.
7. З'ясувальні конструкції з відтінком часу.
8. З'ясувальні конструкції, що мають відтінок способу дії.
9. З'ясувальні конструкції з відтінком міри та ступеня.
10. З'ясувальні конструкції з відтінком причини.

Підсумовуючи викладене, варто відзначити, що теоретичні підвалини виділення складнопідрядних з'ясувальних конструкцій турецької мови як окремого типу речень розробляються в українській тюркології вперше. Шляхом окреслення семантики і частини мовної належності опорних слів, визначення засобів вираження складнопідрядних з'ясувальних зв'язків у турецькій мові, закономірностей побудови складнопідрядних з'ясувальних конструкцій встановлені їхні семантико-структурні типи. Така класифікація речення значно спрощує його сприйняття, а у подальшому зможе служити підґрунтям для зіставлення українських і турецьких складнопідрядних конструкцій та розробки методик перекладу, які наразі фактично відсутні для турецької мови.

1. Айляров Ш. С. Развернутые члены предложения в современном турецком языке. — М.: МГУ, 1974.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. — К., 1993.
3. Грабовская С. В. Семантико-синтаксическая структура сложноподчиненных предложений с придаточными изъяснительными в современном украинском литературном языке. — К., 1987.
4. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. — К., 1995.
5. Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфологія. — М., 1988.
6. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. — М. — Л., 1956.
7. Коркмаз З., Граматика турецької мови. — Анкара, 2003.
8. Пономарів О. Д. Сучасна українська мова. — К., 1997.
9. Теньер Л., Основы структурного синтаксиса. — М., 1988.

ТОПОНІМ ОДЕСА У РОМАНАХ Ю. ЯНОВСЬКОГО

Статтю присвячено функціонуванню топоніма Одеса у трьох романах Ю. Яновського. Функціональне навантаження топоніма Одеса у романах досить розмаїте та неоднозначне, що зумовлено тематикою творів та творчим задумом письменника.

Ключові слова: топонім Одеса, романи Яновського.

The article is devoted to the functioning of the toponym Odessa in three novels by U. Yanovsky. The functions of the toponym Odessa are rather various and polysemantic that is determined by the themes of the novels and creative intention of the writer.

Key words: toponym Odessa, Yanovsky's novels.

Як відомо, функція топоніма в художньому творі полягає в тому, щоб “посилити локальну характеристику ситуації “персонаж – місце дії”, ствердити ефект реальності і правдивості зображувальних подій” [5:113] або навпаки. Літературний топонім завжди задіяний у контекст твору, мобілізований автором з безлічі назв для даного твору, працює на нього. І чим більше назва розживана, тим цікавіше вона вписується у контекст, творить ілюзію реальності та свій топонімійний фон, своє асоціативне поле, в якому топонім грає роль ключового слова, слугує камертоном смислового наповнення у творі [6:118].

У своїх романах “Майстер корабля”, “Вершники”, “Мир”, таких різних за композицією та змістом, письменник вживає топонім **Одеса**. І це не випадково. Свій шлях романіста Ю. Яновський розпочав саме в Одесі, працюючи головним редактором Одеської кінофабрики у 1926-1927рр. “Перебування в Одесі – щаслива сторінка в творчій біографії Яновського... Романтик за світовідчуттям, беззавітно залюблений у красу життя, в Одесі він жадібно пізнає море, яким захоплювався, яке любив, прагнучи зустрічі з ним ще в дитячі роки, проведені на степовій Кіровоградщині. Відтепер море, як і степ, захоплює його поетичну душу...” [4:7].

Перший неоромантичний твір письменника “Майстер корабля” було “задумано й розпочато в Одесі... 27 листопада 1927р. в тісній кімнатці на вул. К. Маркса” [3:50]. Твір, де топоніми “нази-

ваються не своїми “узакоханими” іменами, а романтично “учудненими”: Одеса – Місто, Україна – Республіка” [7:187].

Дії роману відбуваються в загадковому приморському **Місті**, але “Безліч прикмет Одеси середини 20-х років має **Місто**, де живуть і творять двоє друзів – режисер Сев і редактор кінофабрики То-Ма-Кі” [8:42], тобто Олександр Довженко та Юрій Яновський.

У творі **Місто** подається через спогади головного персонажа То-Ма-Кі, і це мемуарне “подання” образу топоніма зумовлює його оживання, внаслідок чого він стає важливим учасником твору, виразнює “неповторність і яскравість середини 20-х років, засвідчує непересічне буття творчого Духу цього періоду” [1:8].

Назва **Місто** є найуживанішим топонімом твору “Майстер корабля”, з’являючись тут 22 рази, адже головні події роману розгортаються саме в **Місті**. Це загальна назва, яку автор перетворює на власну. Письменник не дає конкретної назви об’єкту, проте “всі закодовані та алегоричні топонімії позначення у художньому творі завжди мають свої явні або приховані художні мотивації, прямі або непрямі натяки, які розкриваються в літературній композиції тексту або за його межами (історичні мотивації та асоціації)” [9:83]. Назва **Місто** в романі наділена виразними рисами Одеси: “ми сиділи обличчям до вільного моря, де мало сходити сонце і підійматися перед нами на **Місто**” [11:45], “Ми йдемо серединою бульвару в напрямку до східців у порт”, “Біля пам’ятника французькому герцогові стеляться вниз широкі східці”, “По східцях ми біжимо вниз, як школярі. Східців є сот за дві” [11:42].

Як, бачимо, Ю. Яновський детально “змальовує образ південного міста, його портретні штрихи – море, порт, кінофабрику, його побутові пейзажі, психологічні сценки, часові ознаки” [1:8].

Автор впродовж твору надає **Місту** романтичного ореолу, персоніфікує його: “Далеке **Місто** тонуло в тумані наступаючого вечора” [11:49]; “Крізь двері на балкон я бачу як прокидається **Місто**” [11:161].

Топонім **Місто** виконує символічно узагальнену функцію, набуваючи сенсу “рідна земля”: “На зиму – вони (рибалки – Г. Ш) переїздять до **Міста**” [11:44].

Ю. Яновський вжив назву **Місто**, замість конкретної назви Одеса, щоб надати творові романтичної узагальненості й симво-

лічної неоднозначності, яка вбачається в назві-заміннику **Місто** [10:186].

Наступний новелістичний твір “Вершники” складається з восьми новел, поєднаних спільним задумом. Цей “невеликий за обсягом твір увібрав у себе події громадянської війни, які відбувалися ледве не по всій Україні” [2:41]. Одним з найуживаніших топонімів твору є топонім **Одеса**, який зустрічається в чотирьох новелах: “Подвійне коло” – 8 уживань, “Шаланда в морі” – 6 уживань, “Батальйон Шведа” – 1 вживання, “Адаменко” – 4 вживання. Отже, разом маємо 19 уживань.

У новелі “Подвійне коло” дії відбуваються “... на рівному степу під Компаніївкою” [11:328], тобто топонім **Одеса** не є епіцентром подій, як і в інших новелах, але він часто присутній як просто знане місто: “Що тобі оце згадується? – допитувався переможець. – **Одеса** чи Очаків?” [11:329]. Автор вживає топонім **Одеса** і як орієнтир у пейзажному описі, де акцентується психологічна напруга подій: “Хмарка одна кублилася на заході над близькою **Одесою**, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега” [11:330]; “... солдати наближались. Над **Одесою** йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближались” [11:333].

Топонім **Одеса** також має значення – “культурний центр”: Оверко “... по просвітах в **Одесі** на театрі грав та вчительську семінарію пройшов” [11:332]. Інше семантичне забарвлення: “місто, де все є”: “стара Половчиха десь в **Одесі** на базарі, хіба з тої риби проживеш” [11:333].

У новелі “Шаланда в морі” Ю. Яновських персоніфікує топонім **Одеса**: “**Одеса переживала** чергову морську зиму, вітри всіх напрямків не минали її, тумани з моря заходили часом – мокрі, густі, сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрив **Одесу**” [11:345]; “**Одеса** крізь туман здалеку *височіла* на березі, мов кістяк старої шхуни” [11:349].

В новелах “Подвійне коло” та “Шаланда в морі” топонім **Одеса** стає ніби свідком ключових подій новел: “... та лягнув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над **Одесою** ворушила крайками крил, зривався вітрець, море почорніло” [11:330].

В новелі “Батальйон Шведа” топонім **Одеса** набуває сенсу – “місце бойових дій”: “... рік боїв із французами, греками, німцями – під Миколаєвом та **Одесою...**” [11:350].

Остання новела твору “Адаменко” переносить нас у мирні часи, написана у формі промови-спогаду героя твору Чубенка, який згадує Одесу як “чудесне місто”: “... а сам я поїхав до чудесного міста **Одеси** куди кликали мене товариші-підпільники – боротися з іноземними окупантами...” [11:406]. Ще одна конотація топоніма **Одеса** у новелі – “місто бурхливого політичного життя”: “Ішов тисяча дев’яцот дев’ятнадцятий рік, повний порт стояв військових кораблів, всю Одесу поділено на зони, тут вам була іноземна, білогвардійська Гришина-Алмазова, а далі натискали петлюрівські частини,... у кожній зоні була контррозвідка,... життя було революційне і піднесене, ми ходили всі по ниточці над смертю” [11:406].

Роман “Мир” – твір про буття та працю українського народу на селі після Великої Вітчизняної війни, перший в українській прозі твір про перехід народу від воєнного способу існування до мирного [4:19]. Дії твору переважно відбуваються в селі Весела Кам’янка, отже топонім **Одеса** тільки згадується персонажами і вживається 3 рази.

“У річечці риби не заведеш, треба став копати чи заводити озерце. Чоловік, що вмів робити ставки, колись копав їх під **Одесою...**” [11:45]. Тут **Одеса** має значення географічного орієнтира. Інша конотація – “місто пошуку нового життя”: “... він рано порвав із землею, хлопцем утік до **Одеси**, працював у порту, найнявся на пароплав, потім одбував дійсну службу у флоті, був матросом” [11:90].

Третій семантичний відтінок – “місто героїчних бойових дій”: “... старшина повідомляв бійців, щоб всі стояли на смерть. Скільки їх стояло, отаких старшин, під **Одесою**, Севастополем, Сталінградом...” [11:155].

Отже, функціональне навантаження топоніма **Одеса** у текстах творів досить розмаїте та неоднозначне, що зумовлено тематикою романів та симпатіями їх автора. У романі “Майстер корабля” топонім **Місто (Одеса)** виступає узагальненим символом творчого універсуму, у романтичному епосі “Вершники” **Одеса** вико-

нує функцію символу-показника психологічно напружених подій твору та має загальну конотацію “місто бурхливого політичного життя”, в романі “Мир” топонім **Одеса** виконує роль міста-згадки, міста бойових дій. Але в усіх цих творах топонім **Одеса** оповитий серпанком романтичності, що зумовлено творчим задумом письменника-неоромантика.

1. Голобородько Я. Ю. Архітектор романних форм // Ю. Яновський. Вибрані твори. – Харків, 2003.
2. Гудим П. А. Робота над романом Ю. Яновського “Вершники” в 10 класі // Українська мова та література в школі. – 1969. – № 11.
3. Зленко Г. Одесские тетради. – Одесса, 1980.
4. Зуб І. В. Овіяне романтикою слово // Ю. Яновський. Мир. Оповідання. – К., 1982.
5. Лукаш Г. П. Структурно-семантична організація онімної лексики художнього тексту // Питання сучасної ономастики. – Дніпропетровськ, 1997.
6. Немировская Т. В. Некоторые проблемы литературной ономастики // Актуальные вопросы русской ономастики. – К., 1988.
7. Островський Г. Все, що залишилось... Або авторський спогад про ліричний роман // Патетичний фрегат: Роман Юрія Яновського “Майстер корабля” як літературна містифікація. – К., 2002.
8. Панченко В. Є. “Майстер корабля” Ю. Яновського (До творчої історії) // Рад. літературознавство. – 1983. – № 11.
9. Фоякова О. И. Имя собственное в художественном тексте. – Л., 1990.
10. Шотова-Ніколенко Г. В. Функції топонімів у романі Ю. Яновського “Майстер корабля” // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. 2.
11. Яновський Ю. І. Твори: В 5 т. – К., 1983. – Т. 2-3.

**З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
БУДІВЕЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
(на матеріалі донаукового періоду)**

У статті розглядаються національні та інтернаціональні компоненти української будівельної термінології у процесі її формування.

Ключові слова: українська мова, національна мова, будівельна термінологія, запозичення, історія формування.

The article deals with national and international components of Ukrainian building terminology in the process of it's formation.

Key-words: Ukrainian language, national language, building terminology, loan-words, history of forming.

Дослідження історії формування сучасних терміносистем, виявлення певних термінологічних явищ, що виникають внаслідок розвитку окремих фахових субмов стали одним із центральних напрямів вітчизняних лінгвістичних студій, оскільки “в теоретичних дослідженнях з термінології найбільший інтерес становлять ті, які відбивають практичний досвід мовознавця в роботі над спеціальною термінологією”[1:7].

Вивчення перебігу формування української наукової мови є суттєвою передумовою впорядкування галузевих терміносистем, визначення сучасного стану та перспектив розвитку наукової термінології.

Українська термінологія — відкрита система, що постійно розвивається і розширює свій функціональний статус. І це можливо “не тільки за рахунок створення (засвоєння) нових номінацій чи переосмислення старих, а й як результат концептуалізації – своєрідного процесу взаємодії семантичних явищ мови і суспільно-політичних моделей життя нації на певному зрізі історичного розвитку” [8:21].

В сучасній лінгвістиці за останні роки чимало уваги надавалося аналізу процесу становлення галузевих терміносистем, зокрема військової термінології (праці Л. В. Мурашко, Т. Д. Михайленко), біологічної (Л. О. Симоненко), геологічної (М. П. Годованої), гідромеліоративної термінології (Л. Д. Малевич). У деяких

працях розглядалися проблеми формування, впровадження та функціонування термінології будівництва та архітектури (праці Л. О. Симоненко, І. П. Чепіги, Т. С. Глушка та ін.).

Найменш вивченими виявилися питання формування та розвитку будівельної термінології донаукового періоду. Історію формування термінології будівництва та архітектури науковці умовно поділяють на 2 етапи: донауковий і науковий. Донауковий період охоплює час від виникнення людства і його мови до кінця XIX ст. науковий — з кінця XIX- початку XX ст. до наших днів [9:151].

У пропонованій статті робиться спроба розглянути процес формування та розвитку української термінології будівництва та архітектури, оскільки розв'язання актуальних завдань щодо систематизації, впорядкування та уніфікації даної терміносистеми вимагає глибокого вивчення історії її становлення.

Термінологія будівництва та архітектури належить до найдавніших та найбільш інформативних мікросистем української мови. Лексика даної терміносистеми утворилася внаслідок розвитку будівництва та архітектури. “З появою перших житлових об'єктів з'являються їх позначення, які згодом становитимуть певну систему лексичних одиниць на позначення будівельних понять” [9:148]. Жодної пам'ятки давньослов'янського будівництва докиївської доби, на жаль, не збереглося: усі тогочасні будівлі, як про це свідчать археологічні дослідження, були дерев'яними і загинули ще за сивої давнини. Проте назви будівель, житлових приміщень, знарядь праці та будівельних інструментів зафіксувала праслов'янська (а згодом і давньоруська) мова, заклавши основу української будівельної термінології. До праслов'янської мови увійшли деякі назви житла і його частин, що були успадковані з індоєвропейської прамови: прасл. *domъ* “дім, житло” походить від д.-інд. *d̥bmas* “дім”; прасл. *dvъrъ* “двері” – від д. інд. *dvāras* та ін. [3].

У давньоруській лексиці будівництва та архітектури абсолютно переважає праслов'янська спадщина. Так, давньоруська мова успадкувала слова на позначення населених пунктів: *городъ* (*градъ*) < **gordъ* “укріплене поселення”; *село* < **sedlo* “поселення, житло”; *сельце* < **sedlъce*; *місто* < *mъsto* “місце”; *городькъ*, *городьць* “невелике місто”; елементів та частин населених пунктів: *острогъ* < **ostrogъ* “зовнішнє укріплення міста, частокіл”; *улиця* <

**ula*, **ulica* “вулиця, прохід”; *търгъ* (*тържскъ*, *търговище*) < **trǫgъ* “площа, місце, де торгували” та ін.

Давньоруська мова фіксує також назви будівель та споруд праслов'янського походження: *хоромъ*, *хоромина* < **hormъ* “світська дерев'яна споруда”; *теремъ* < **terъmъ* “висока будівля з профілем вежі”; назви частин та елементів будівель: *стѣни* < **stnъ* “частина будинку, споруджена на стовпах”; *стѣна* < **stma* “стіна, мур”; *окъно* < **okъno* “вікно”; *врѣхъ* < **vrъxъ* “верхня частина будівлі, склепіння, верх”; *стѣлѣ* < **stѣlpъ* “стовп” та ін.; назви господарських приміщень: *гумно* < **gumъno* “гумно”; *хлѣвъ* < **xlъmъ* “хлів”; *житъница* < **itъnica* “приміщення для зберігання зерна” та ін.

Староукраїнська термінологія будівництва та архітектури XIV-XVIII ст. у процесі творення орієнтувалася на давньоруську мовну традицію, на мовні норми старослов'янської мови, вбирала в себе елементи живої мови [15:51].

Значна кількість будівельних термінів цього періоду засвідчена у “Лексисі” Л. Зизанія (1596 р.): *баня*, *дерево*, *дім*, *камінь*, *тесля* та ін.; у “Синонімі Словенороському” (II пол. XVII ст.) невідомого автора: *башта* – *вежа*, *столѣ*; *валь* – *стѣна*; *вапно* – *мѣль*; *ворота* – *врата* [4].

В основу староукраїнської будівельної термінологіки на позначення будівельних матеріалів значною мірою лягла давньоруська мова. Так, пам'ятками цього періоду широко засвідчуються іменники *дерево*, *камінь*, *вапно*, *солома*, *скло*, *мідь*, *глина*, а також *коль*, *колода*, демінутив *колодка*, *брусъ*, *кругляки*, *обаполки*, *дошка*, *тертиця*, *драниця* та ін. [15:54].

Староукраїнські назви знарядь, інструментів та їх частин, уживаних під час будівництва, є переважно давньоруською спадщиною, яка походить із праслов'янської мови: *сокира* < **sokyra*; *топоръ* < **toporъ*; *долото* < **dolbto*; *свердло* < **svъrdъlo*; *тесло* < **tesla*; *молотъ* < **molъtъ* [14].

У пам'ятниках XVI-XVIII ст. поняття процесу спорудження передаються дієсловами *чинити*, *ставити*, *рубити*, *будовати* (*будувати*), *рідше* – *твердити*. Процес спорудження з каменю або цегли позначається дієсловом *мурувати*, слова *закладати* і *заложити* вживаються у значенні “почати споруджувати що-небудь, робити основу чогось” [15:53].

“Термінологія — це та ділянка лексико-семантичної системи мови, в якій міжмовні контакти найбільш виразні” [10:20]. Поряд з національною лексикою українська термінологія будівництва та архітектури у своєму складі має значну кількість слів-інтернаціоналізмів, що свідчить про історичні витоки даної терміносистеми та багатоджерельність її походження.

Вплив афінського будівництва зумовив запозичення термінів грецького походження ще до прийняття християнства. Засвоєння грецизмів відбувалося внаслідок торгово-економічних зв’язків слов’ян з Грецією та її колоніями на Північному Причорномор’ї. Значну частину термінів грецького походження на позначення сакральних споруд та їх частин будівельна лексика засвоїла після прийняття християнства: *амвон, базиліка, дромос, келія, монастир, некрополь* та ін. [19]. Із грецької мови (прямо або через посередництво старослов’янської мови) запозичено назви будівельних матеріалів: *алебастр – алавастръ* (грец. *αλαβαστρος* “посудина для мастила із алебастру” [14:70]); *известь* (грец. *αβεστος* “вапно”); *мармуръ* (грец. *μαρμαρος*) [5].

У XV-XVII ст. зростає вплив еллінської мови на Україні: перекладаються грецькі книги, грецьку мову вивчають у школах. Після XVII ст. грецизми проникають у східнослов’янські мови переважно через посередництво французької, німецької, польської. З погляду семантики серед грецьких термінів будівництва та архітектури можна виділити найменування приміщень, будівель, споруд: *акрополь, гіпостиль, іподром, клініка, перистиль* та ін. [11,13]. До термінолексики будівництва також входять грецькі архітектурні номінації: *абака, акант, акротерій, астрагал, атлант, аттик, каріатида* та ін. [11,12,13]. Чималий шар термінів-грецизмів становлять назви найрізноманітніших будівельних матеріалів: *азбест, азболіт, аміант, асфальт, базаніт, гіпс, керамзит, кераміт, оліфа* та ін. [11,12,13].

“Кожний етап іншомовних запозичень був підготовлений традицією попередніх століть, змінами у відповідних сферах життя країни, її тісними контактами з іншими країнами і міжмовними зв’язками” [7:60]. Значний вплив на становлення української терміносистеми будівництва та архітектури мала латинська мова. Латинізми з’являються у мові східних слов’ян з X-XI ст. внаслідок

активізації торговельних контактів, культурного обміну з іншими народами. Основна ж кількість латинських запозичень припадає на XV-XVII ст. Так, через посередництво польської мови українська будівельна термінологія засвоїла терміни латинського походження на позначення різних приміщень, будівель та їх частин: *атріум, аудиторія, інкубатор, інсектарій, камера, тераріум* та ін. [11,12,13]; будівельних матеріалів: *аглопорит, арболіт, бітум, кальцит, міканіт* та ін. [11,12,13]; архітектурних номінацій: *антефікси, антик, волюта, дентикум, капітель, портал* та ін. [11,12,13].

Джерелом поповнення української мови термінами будівництва та архітектури є також західноєвропейські мови. Французькі, німецькі, англійські та інші терміни-інтернаціоналізми з'явилися в українській мові внаслідок інтенсивних відносин Київської Русі з Візантією, Балканами, Центральною, Західною та Північною Європою, з країнами Близького Сходу, Закавказзя. Навала полчищ Золотої Орди дещо уповільнила розвиток зв'язків, але, зрозуміло, не припинила їх цілком. Протягом кількох століть — з кінця XIII до сер. XVI ст. — сфера прояву взаємозв'язків у монументальному будівництві значно розширилась: вона охоплювала загальні підвалини фортифікації, застосування певних конструктивних вузлів та архітектурних деталей, елементи стилю. Це сприяло поповненню української термінології будівництва та архітектури лексичними інтернаціоналізмами.

Перебіг засвоєння українською мовою західноєвропейських термінів стає інтенсивнішим у XVII – пер. половині XIX ст. (спочатку через посередництво польської мови, а пізніше – російської).

Найчисленнішу групу будівельних термінів — інтернаціоналізмів становлять лексичні номінації на позначення об'єктів будівництва, будівель, приміщень, їх складових частин. Значна кількість термінів цієї групи французького походження: *альков, ангар, ансамбль, антресоль, апартаменти, балкон, басейн, бельетаж, бенуар, будуар, вестибюль, віадук, вітрина, вольєр (вольєра), галерея, гараж, гардероб, дортуар, кабінет, кіоск, люкарна, манеж, мансарда, ніша, оранжерея, навільйон, паранет, партер, пасаж, п'єдестал, тамбур, театр, тераса, трибуна, туалет, фасад, фойє* та багато ін. [6,11]. У складі будівельної української термінології даної групи наявні інтернаціональні слова, що запозичені з інших

західноєвропейських мов: *бельведер, каса, таверна та ін. (італ.); веранда, вокзал, котедж та ін. (англ.); верф, дамба, шлюз та ін. (голл.)* [6,12].

Велику групу термінів будівництва та архітектури західноєвропейського походження становлять архітектурні номінації: *антаблемент, анфілада, аркада, аркбутан, балюстрада, грифон, декор, імпост, канелюра, картуш, каскад, кесон, колона, колонада, розетка, фронтон та ін. (франц.)* [6]; *арка, архівольт, балдахін та ін. (італ.)* [6]; *аркатура, вімперг, гурт та ін. (нім.)* [11].

Значна кількість будівельних термінів на позначення фортифікаційних споруд запозичена із французької, німецької, італійської та іспанської мов: *бастіон, бліндаж, гласис, горжа, арсенал, банкет, батарея, донжон, ескарп, еспланада, каземат, капонір, контрескарп, люнет, машикулі, рavelін та ін. (франц.)* [6]; *верки, гауптвахта та ін. (нім.); бастея, цитадель та ін. (італ.); алькасар (ісп.)* [11].

На позначення будівельних матеріалів, виробів, конструкцій і деталей вживаються терміни німецького походження: *анкер, балка, дюбель, кронштейн, нагель, цемент, шифер, шпон, шпунт, штабель та ін.*; терміни французького походження: *ангоб, багет, барботин, бетон, гофр, гравій, діорит, каркас, ламбрекен та ін.*; терміни англійського та італійського походження: *батенси, блок, динас, банко, граніт та ін.* [6,11, 12].

Назви знарядь праці, інструментів, механізмів та приладів західноєвропейського походжень становлять окрему групу: *апарель, гудронатор, пандус, рампа та ін. (франц.); грейдер, грейфер, дерик та ін. (англ.); домкрат, дріль, зензубель, шерхебель, штангенциркуль, фуганок та ін. (нім.)* [11,12,13].

Деякі терміни будівництва та архітектури запозичені українською мовою з лексики інших народів: *караван-сарай, чайхана (перськ.), карабури, кяриз, саман (тюрк.); каолін (кит.)* [11]; *арик, аул (казах.)* [14] та багато ін.

Отже, у складі української термінології будівництва та архітектури домінують терміни, утворені на питомому ґрунті. Разом з тим аналізована терміносистема поповнювалася словами грецького, латинського та західноєвропейського походження. Найбільше запозичень українська будівельна термінологія засвоїла на

лексичному рівні, оскільки в процесі взаємодії мов найбільшою мірою зазнає впливу лексика.

Сучасна українська будівельна термінологія являє собою самостійну розвинену систему, що об'єднує спеціальні мовні одиниці на позначення галузі матеріального виробництва.

Глибоке вивчення наявних у мові елементів автохтонного та іншомовного походження є об'єктивним підґрунтям для прогнозування шляхів розвитку української термінології будівництва та архітектури.

1. Виноградов В. В. Вступительное слово // Вопросы терминологии (Материалы Всесоюзного терминологического совещания). – М., 1961.

2. Гнатишена І. М., Кияк Т. Р. Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження у сучасній термінології. – К., 1996.

3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. – К., 1982-1989. – Т. 1-3.

4. Зизаній Л. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская/ Підгот. текстів пам'яток і вступної статті Німчука В. В. – К., 1964.

5. Історія української мови / В. О. Винник та ін. – К., 1983.

6. Короткий словник-довідник. Архітектура / За заг. ред. А. П. Мардера. – К., 1995.

7. Онуфрієнко Г. С. Французькі запозичення в юридичній термінології східнослов'янських мов: парадигматичний і синтагматичний аспекти // Мовознавство. – 2002. — №1.

8. Панько Т. І. Концептосфера термінологічної розбудови української мови // Мовознавство. – 1994. – №1.

9. Симоненко Л. О. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах. – К., 1993.

10. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології. – К., 1991.

11. Словник іншомовних слів / За ред. акад. О. С. Мельничука. – К., 1985.

12. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сюта. – К., 2000.

13. Словник іншомовних слів / Укл. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К., 2000.

14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. – М., 1986. – т. 1.

15. Чепіга І. П. Будівельна лексика староукраїнської мови (загальні поняття, будівельні матеріали, первинна обробка дерева, знаряддя праці) // Мовознавство. – 1982. — №2.

**СПІЛЬНІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ
В АКАДЕМІЧНІЙ І ПЕДАГОГІЧНІЙ РИТОРИКАХ**

У статті розглянуто взаємовідношення академічної та педагогічної риторик, їх мета й задачі, стан в античності й сучасному суспільстві, відношення до діалогу і згортання інформації.

Ключові слова: академічна риторика, педагогічна риторика, античність, діалог, згортання інформації.

The article deals with interrelations of academic and pedagogical rhetories, their tasks and purpose, their status in antiquity and in modern society, their attitude to the dialogue and curtailment of information.

Key words: academic rhetoric, pedagogical rhetoric, antiquity, dialogue, curtailment of infomation.

Педагогічна і шкільна риторика зараз виокремлюються як галузевий різновид сучасного красномовства [12:9]. Однак академічну риторіку, на нашу думку, слід вважати різновидом педагогічної риторичної науки. Ці дві риторика не існують окремо, а входять до родо-видового відношення одна стосовно одної. Спробуємо це довести.

Академічне красномовство — “...це ораторська діяльність науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки” [1:110]. Або, інакше говорячи, це суто наукове за своїм характером красномовство, що відрізняється глибокою аргументованістю, високою логічною культурою, точним стилем мовлення, до того ж відрізняється специфічною термінологією [2:71].

Натомість існує думка, що вузівська лекція не притаманна ораторському мистецтву, що професор, доцент, викладач є лише педагогом, а не оратором. Утім, така думка вважається помилковою [2:72]. Насправді ж, він є і педагогом, і оратором. Бути педагогом не значить займатися педагогічною риторикою. Він є другом студентства, його вихователем; розуміння і використання єдності освіти-виховання потрібно від нього [2:73].

Інше мається на увазі, коли говориться про педагогічну риторіку: риторичне знання допомагає педагогові бути не транслято-

ром предметного змісту, а вчителем, тим, хто навчає вмінню жити [13:29]. В останньому маємо на увазі використання свого навчального предмету [13:29]. Але не можна розуміти нашу (викладачів ВНЗ) виховну роботу тільки як кураторство, бо це врешті-решт утрачає сенс.

Утім, про педагогічну риторичну пишеться, що це класична риторика, яка оновлюється в наші часи як наука філософсько-дидактичного спрямування. Її мета – сформулювати риторичну особливість учителя [16:165], викладача, “...який володіє мистецтвом переконуючого мовлення і може навчити цього мистецтва своїх учнів, студентів” [16:165]. Отже, бачимо, що академічна й педагогічна риторика мають різну мету.

Якщо розуміти ширше, то сучасна педагогічна риторика — це можливість застосувати мовленнєві технології, творчо використовуючи їх так, “...щоб мовлення досягало поставленої мети й було організовано у відповідності із задачею й надзадачею нашої педагогічної діяльності, щоб через грамотну організацію спілкування можна було прийти до справжнього професійного успіху й самореалізації” [13:25-26]. Ми бачимо, що задачі двох риторик не відрізняються одна від одної (порівняймо з визначенням академічної риторики). Це більше відповідає розумінню сучасної риторики взагалі як публічного мовленнєвого впливу [14:6]. Так чи інакше, педагогічне й академічне красномовство вважається прикладними дисциплінами, що формують упливу аргументацію у процесі викладання, яка забезпечує логіку форм виразного мовленнєвого впливу і взаємодії в навчальній ситуації [13:26].

В академічній риторичній переважають начебто результати дослідження певної науки. Але й тут справи йдуть інакше в сучасному їх розумінні.

Кожний педагог (“як щоденний оратор”), має знати про прийоми активізації перцептивно-пізнавальних можливостей реципієнтів і володіти ними [12:200-201]. Це, нам здається, маєтись на увазі, коли йдеться про американську університетську риторичну [12:20], але можна поширити цей стан узагалі на всю педагогічну й академічну риторичну. Тут можна було б зробити певну ієрархію понять і концептів: 1. “Вибір риторичних стратегій”; 2. “Розвиток когнітивних навичок конструювання тексту відповідно до рито-

ричних ситуацій”; 3. “Оволодіння жанрами як діями, соціально вмотивованими змістом, формою, контекстом”; 4. “Навчання мови (письма) як риторичної діяльності” [12:20].

Отже, йдеться (більш спростоване, адаптоване висловлення) не про те, як *щось* розказувати (писати), а про те, *як* про це *щось* розказувати (писати). Важливою для красномовства взагалі є не тільки система знань, “...а весь ідеомовленнєвий цикл донесення їх до слухачів і переконання їх в істинності цих знань” [12:92]. Навіть так можна сказати, що в красномовстві цей процес частіше важливіший, ніж предмет промови. Адже для риторів головне це те, що “в риторичних концепціях мають бути не тільки концепти системи знань, а й концепти системи дій” [12:92].

Але все ж таки важко протиставляти знання й шлях їх донесення, можна й увесь час думати про це. Може це і є одвічною проблемою педагогічного красномовства?

При вивченні курсу “Риторика” необхідно знати також історію, джерела як риторики, так і педагогічної майстерності, тому що кожний відомий оратор був водночас майстерним педагогом риторики [12:5]. Оратори античності майже всі мали власні школи або створювали трактати про ораторське мистецтво. Розвиток риторики в Давній Греції був пов’язаний з епохою софістики. Хоча софісти були впевнені в тому, що об’єктивної істини немає, може бути тільки суб’єктивне судження про істинність. Таке міркування (діалектика) уже тоді було попереду риторики. Кожен громадянин демократичної держави мав право висловити свою думку у відкритій публічній дискусії. Думка його могла бути сприйнята, але він мусив подбати про свої освіту й знання [12:23-24]. Отож у демократичному суспільстві виникла гостра потреба в красномовстві й зріс попит на риторів-учителів та риторичні школи [12:26]. Такими були Корака, Лісій, Горгій, Ісократ, Сократ, Платон та ін. До речі, саме Арістотель цінував пізнавальний і педагогічний характер риторики. “Для нього кращим навчанням були не дидактика і повчання, а стимулювання роботи розуму, яке могла надавати йому риторика і цим викликала приємні почуття” [12:43].

Класик американської психології У. Джеймс описував величезну роль емоцій у житті людини наступними словами: “Уявіть собі, якщо це можливо, що ви раптом втратили всі емоції, якими напо-

вноє вас довколишній світ, і намагайтесь уявити цей світ таким, який він є *сам по собі*, без вашої сприятливої або несприятливої оцінки, без викликаних ним надій або побоювань. Такого роду відчужене й безжиттєве уявлення буде для вас майже неможливим, ... уся сукупність речей і подій не буде мати смислу, характеру, виразу або перспективи” [3:124].

Отже, вивчаючи педагогічну риторику необхідно вивчати історію та джерела педагогічної майстерності, стежити за новими досягненнями педагогіки. Щоб виховувати творчі здібності у студентів і школярів (почитаймо в газетах про численні перемоги на олімпіадах різних рівнів), О. І. Бондар цитує психолога й педагога В. А. Роменця, який вважає, що головним у вихованні наукової творчості є вміння (серед інших) “... дійти до первісного факту, здійснити інтуїтивне осягнення, ... оформити його поступово в образі фантазії...” [5:4].

Сучасна риторика прагне знайти максимально ефективний алгоритм спілкування. Центральним зараз стає кібернетичний принцип зворотного зв’язку, з точки зору якого система, в якій панує лише монолог, приречена на загибель. Одночасно сьогодні діалог начебто стає основою культурного життя взагалі. Уже на початку ХХ ст. Д. Карнегі примусив сучасне суспільство замислитися над проблемою “співбесідника”, заснував школу, в якій спеціально вивчали прийоми спілкування [1:86].

Отже, з одного боку, діалог — це система сучасного спілкування. А з іншого боку (що стикається з першим), відбувається “інформаційний вибух”. У педагогічній риториці античності панував монолог, “...процес навчання мав яскраво виражений наслідувальний характер...” [15:110]. З розвитком цивілізації, електронною, комп’ютерною революцією вчитель перетворюється “...у простого передавача знань серед багатьох інших джерел інформації” [15:110]. Володіння інформацією — це проблема і вчителя, і викладача ВНЗ. Разом з тим, не тільки володіння інформацією, а й здатність пояснити її стосується викладачів. Для цього треба краще за учня, студента зрозуміти інформацію, оволодіти останніми досягненнями психології. Саме тоді діалог буде панувати в сучасному спілкуванні й інформаційний вибух буде сприйматися як “вигаданий” (див. [7]).

Для того, щоб навчитися гарно говорити, треба насамперед стати людиною, котрій є що сказати. Це буде можливим лише тоді, коли постійно будете слідкувати за всім, що діється навколо вас, регулярно читати пресу, спеціальну літературу, іноді дивитися наукові, технічні й інші фільми, брати участь у дискусіях, тобто використовувати будь-яку нагоду, щоб розширити свій кругозір. Письменники та журналісти дедалі висвітлюють цікавіші теми і форма їх статей, як правило, стає стислішою [18:180].

Нарешті, чеський соціолог І. Томан робить такий висновок: “Для чого я все це кажу? Для того, щоб читач усвідомлював, як швидко міняється світ довкола нас і як зростають вимоги до тих, хто хоче сказати щось нове у певній галузі. Сучасного читача, слухача заповняє така кількість цікавих повідомлень та інформації, що ви не заінтересуєте його, не сказавши щось таке, що справді варте уваги” [18:181]. І. Томан натякає на те, що “... треба вміти бачити, слухати й запам'ятовувати все нове й цікаве” [18:181].

Сучасна система освіти вступила в період кризового стану. Суть даної кризи – у розриві між існуючою системою освіти та реальними умовами життя суспільства. Одна з прикмет даної кризи виликає збільшення опору учнів щодо педагогічних дій вчителів, зростання також впливу на виховання молоді різних неофіційних суспільних структур (наприклад, малих груп – від носіїв попкультури до кримінальних) [11:12].

Багато мислителів бачить головну рису випереджуючого характеру освіти у підготовці такої особистості, яка може будь-які проблеми творчо вирішувати, у тому числі й ті, що будуть виникати в майбутньому і про які зараз ми нічого не знаємо [11:25].

За якими ж науковими принципами ми сьогодні класифікуємо риторичку на окремі види (роди)? Вона виникла з необхідності публічного продумання певних явищ і проблем, розбору й рішення питань, що мали суспільне значення [2:61]. Ще з античних часів розрізняють п'ять видів (родів) публічного красномовства: політичне, академічне, судове, церковне, соціально-побутове [8:11]. Це відповідає сферам суспільної комунікації або колективним усвідомлюваним типам спілкування, які можна співвіднести з окремою формою суспільної свідомості: наукою, політикою, правом,

релігією, мистецтвом. Ці сфери є головним стилетвірним чинником (див. [10:67]).

На нашу думку, педагогічна риторика є теоретичною риторикою для всіх видів риторики. Узагалі красномовство містить в собі, як відомо, наступні розділи: інвенція, диспозиція, елокуція, меморія, акція. Всі вони, включаючи певні розділи з педагогіки, входять у склад педагогічної риторики (див. [13]).

До речі, педагоги й оратори-педагоги повинні бути також психологами. (Більшість з розділів риторики і є власне психологічними). Згадаймо хоча б, що вступ до трьох книг педагога за освітою Д. Карнегі (що вийшли у Москві, у 1989 році) був написаний доктором і кандидатом психологічних наук. А з іншого боку, курс лекцій Карнегі називають “...однією з найбільш видатних систем в галузі освіти дорослих” [9:11]. Хоча він перш за все займався спілкуванням з представниками ділового світу [9:22]. Або книга відомого радянського психолога А. О. Смирнова під грифом “Академія педагогічних наук СРСР”, що призначена спеціалістам психології і педагогіки (див. [17]). Те ж частково стосується М. Доналдсон (див. [6]).

Оратор-педагог, як нам здається, повинен займатися оглядово-аналітичною діяльністю. Розширення такої діяльності розглядається багатьма вченими як один із шляхів розв’язування сучасної кризи інформації, як засіб запобігання суперечності між обсягом накопиченої та поточної інформації й фізичними можливостями сприйняття її окремою людиною [4:137-138].

З риторикою взагалі це пов’язано тим, що ще в III ст. до Христа в Давній Греції з’явилися перші школи з риторики й однією з важливіших задач цих шкіл було, власне кажучи, рішення проблеми згортання інформації [4:13]. У гуманітарних науках роботи застарівають за період у 15 років. Але деякі роботи на глибині у 30-40 років “оживають”, їх актуальність зростає, їх знову вводять у науковий ужиток [7:36]. Закономірності й механізми їх актуалізації досліджені погано. Навіть основне питання тут не з’ясоване – де лежить причина актуалізації знань, “...чи є вона об’єктивною властивістю наукової інформації, чи є проявленням особливості людської пам’яті і сприйняття” [7:37]. Порівняймо хоча б з трансформаційною теорією Н. Хомського [6:37, 45] і принципом специфічного кодування Тулвінга — Томсона [19:205].

Отже, “педагогічна риторика, яка зросла на педагогіці, риторичі, етиці, у наш час стає інтегратором, синтезатором у процесі фахової підготовки вчителя школи...” [16:171] XXI ст.

Класичний зразок розподілу красномовства – його розподіл за сферами суспільної комунікації. Натомість педагогічна риторика завжди сприймалася як окремий розділ красномовства. Усі відомі оратори – приклад такого підходу. І зараз учитель виконує фактично такі ж функції, як знаний ритор давнини й сучасності.

Однак сучасний стан риторики полягає в тому, що він містить у собі також міжособистісний мовленнєвий вплив [14:6]. Це (разом з іншими вимогами) приводить у мовному спілкуванні до панування діалогу, зворотного зв'язку, уживання більш стислої інформації. Педагогічна риторика перетворюється разом з педагогікою, щоб запобігти кризі педагогічного стану (випереджуючий характер освіти тощо).

1. *Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю.* Риторика. – Л., 2001.
2. *Апресян Г. З.* Ораторское искусство. – 2-е изд. – М., 1972.
3. *Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л.* Мозг, разум и поведение. – М., 1988.
4. *Блюменау Д. И.* Проблемы свертывания научной информации. – Л., 1982.
5. *Бондар О. І.* Методичні вказівки по написанню курсових та дипломних робіт із української мови для студентів... – Одеса, 1982.
6. *Доналдсон М.* Мыслительная деятельность детей. – М., 1985.
7. *Ефимов А. Н.* Информационный взрыв: проблемы реальные и мнимые. – М., 1985.
8. *Иванова С. Ф.* Специфика публичной речи. – М., 1978.
9. *Карнеги Д.* Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей ... – Минск, 1990.
10. *Кожин А. Н., Крылова О. А., Одинцов В. В.* Функциональные типы русской речи. – М., 1982.
11. *Лутай В. С.* Філософія сучасної освіти. – К., 1996.
12. *Мацько Л. І., Мацько О. М.* Риторика. – К., 2003.
13. *Мурашов А. А.* Педагогическая риторика. – М., 2001.
14. *Основы ораторского искусства: Альбом схем.* – СПб., 2001.
15. *Сагач Г. М.* Золотослів. – К., 1993.
16. *Сагач Г. М.* Риторика. – 2-е вид. – К., 2000.
17. *Смирнов А. А.* Избранные психологические труды: В 2-х т. – М., 1987. – Т. 2.
18. *Томан І.* Мистецтво говорити. – 3-є вид. – К., 1996.
19. *Хофман И.* Активная память. – М., 1986.

**ФРАЗЕОЛОГІЗМИ, СЕМАНТИЧНО ОРІЄНТОВАНІ НА ЛЮДИНУ,
В ДОСЛІДЖЕННЯХ МОВОЗНАВЦІВ**

В цій статті зроблено аналіз робіт, які досліджують емотивну лексику та фразеологізми, присвячені людині та її психічному стану. Виявлено, що фразеологізми, які виражають емоції, не були об'єктом окремого аналізу.
Ключові слова: фразеологічна одиниця, емотивна лексика, психічний стан, емоція.

The paper presented deals with analyses of investigations of emotional words and phraseologica units, which denote persone and his internal psychical state. We found, that phraseological units, expressing emotions, aren't studied.

Key words: phraseological unit, emotional words, psychical state, emotion.

Інтенсивний розвиток фразеології за останні десятиріччя висунав безліч різноманітних проблем. З одного боку, завданням фразеологів є опис фразеологічного матеріалу окремих мов із зосередженням на їхніх специфічних особливостях, з другого — все більше значення набуває зіставне вивчення фразеологічних систем різних мов.

Важливим завданням лінгвістики є дослідження національно-мовної своєрідності фразеологізму, бо в кожній мові вона має неповторний план вираження і таким чином фіксує національний колорит мови. У фразеології чи не найяскравіше відбивається досвід народу, своєрідність його світобачення, оскільки в ній найчіткіше виявляються специфічні засоби відображення концептуальної картини світу.

Завдяки своїй значущості в житті людини така сфера об'єктивної дійсності, як емоції, відображається у фразеології багатьох (можливо, й усіх) мов. Дослідники, які звертаються до семантичної класифікації фразеологічних одиниць (ФО) різних мов, вирізняють цю групу як самостійну або як частину групи зі значенням стану людини взагалі (Ю. О. Гвоздаров, Л. Г. Скрипник).

Ще у 1976 році деякі автори звернули увагу на те, що питання, пов'язане з вивченням відображення емоцій у мові, не розроблене. Так, В. Н. Грідін відмітив, що усі, хто вивчає проблему емоцій, відзначають її важливість та актуальність, проте за останній час

на цю тему не опубліковано жодної вагомої монографії [5]. Ситуація принципово не змінилася і до сьогодні, хоча у науковій літературі накопичено досвід вивчення окремих аспектів зазначеної проблеми. Так, наприклад, з'явилася монографія В. І. Шаховського, присвячена вивченню проблем експресивної емотивності [23]. В дослідженнях розроблялися окремі частини емотивної лексики: дієслів сміху [10], поля страху у французській та російській мовах [17], лексико-семантичної групи чуттєвих переживань [22], лексики імпульсивних негативних емоцій [13] та ін. Найбільш досліджена дієслівна лексика [2; 3; 21; 7]. Дослідження проводилися на матеріалі окремих мов. Також є деякі зіставні дослідження: в російській та англійській мовах розглянуто, наприклад, дієслова сміху [10], позначення жестів [20], та позначення негативних емоцій [11]; в російській та французькій мовах — семантичні поля слів зі значенням “страх” [17]. Серед праць, що з'явилися останнім часом, слід відзначити роботу П. О. Селігея, в якій він досліджує назви емоцій у сучасній українській літературній мові, аналізує їхню внутрішню форму (семантичні мотивації) та проводить етимологічний аналіз цих назв [18].

Слід зазначити, що якщо в лексиці, як ми бачимо, існує певний ряд праць, то у фразеології цей аспект майже зовсім не розроблений і існують лише окремі дослідження.

Серед досліджень, які розглядають фразеологізми, пов'язані з людиною, слід відзначити роботу О. А. Мороз “Фразеологічні одиниці з компонентом “власне ім'я” в сучасній українській мові” (2002). Автор вивчає ці ФО за джерелами і генетичним критерієм, аналізує способи утворення цих одиниць, досліджує конотативний компонент семантики власного імені та визначає структурно-семантичні типи ономастичних фразеологізмів.

Н. Ф. Грозян у роботі “Фразеологічна мікросистема “поведінка людини” в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти)” (2003) здійснює ідеографічну характеристику ФО на позначення поведінки людини з позицій сучасних фразеологічної та психологічної, сексологічної, суїцидологічної наук, експериментальної психосемантики; з'ясовує за допомогою психосемантичних експериментів рівень позитивного й негативного оцінного значення цих фразеологізмів.

У науковій літературі відзначалось, що більшість ФО позначає абстрактні поняття, які належать до нематеріальної сфери об'єктивного світу, а саме – до інтелектуально-емоційної площини діяльності людини. Окремі фразеологізми зі значенням “емоції й почуття” у складі фразеосемантичного поля “Людина” розглядалися у роботі Н. В. Щербакової “Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні” (2002). Автор семантизує ФО з компонентами – назвами людей, виявляє тип мотивації й участь слів – компонентів у формуванні цілісного фразеологічного значення, робить ідеографічний опис фразеологізмів, виявляє роль позамовної лінгвокультурологічної інформації у формуванні семантики цих ФО.

Фразеологізми – номінанти психічних станів та окремих емоцій фрагментарно розглядалися в роботі О. М. Каракуці “Фразеологізми української мови з компонентом “душа” (2002). В роботі виконано ідеографічний опис фразеологізмів з компонентом “душа”. Струнка ідеографічна схема “людина” має складові — “психіка людини”, “біологічне існування людини”, “людина в соціумі”. Здійснено аналіз семантичної структури фразеологічних груп і семантичну класифікацію ФО з урахуванням структури окремих значень слова-компонента “душа”, досліджуються особливості мотивації та з'ясовується роль культурологічної інформації, закладеної у внутрішній формі ФО, у формуванні фразеологічного значення.

Монографія Є. Ф. Арсентьевої “Зіставний аналіз фразеологічних одиниць (на матеріалі фразеологічних одиниць, семантично орієнтованих на людину...) (1989) присвячена зіставному дослідженню фразеологічних одиниць в англійській та російській мовах. Аналізуються структурно-граматичні характеристики ФО, а також семантичні особливості трьох груп фразеологізмів, які виражають характер людини, зовнішність людини та її інтелектуальні здібності. Виділено фразеологічні еквіваленти, аналоги та ті ФО, що не мають еквівалентів.

Фразеосемантичні групи, що маніфестують психічний стан особи, проаналізовані в декількох дослідженнях. В роботі “Фразеологічні одиниці зі значенням психічного стану людини в російській мові (у зіставленні з українською)” (1978) Є. М. Покровська

вичленовує фразеосемантичну групу (ФСГ) зі значенням психічного стану. В російській мові в цю групу автор залучає 208 фразеологізмів, а в українській мові – 248. Спираючись на семантичні ознаки, дає семантичну класифікацію ФО і вичленовує 11 підгруп. Фразеологізми ФСГ передають психічні стани людини, а саме: різні емоційні стани (ФО, що називають ці стани, є найбільш поширеними у фразеології обох мов); стани, пов'язані з розумовою діяльністю; стани, пов'язані з вольовою діяльністю. ФО, які входять до кожної з підгруп, аналізуються з точки зору: 1) характеру репрезентації психічних станів і особливостей семантики окремих ФО – номінантів станів; 2) характеру мотивації ФО; 3) типів російсько-українських фразеологічних відповідностей, їх лексичного складу та співвідношення внутрішньої форми. Аналізуючи характер мотивації ФО, Є. М. Покровська виділяє немотивовані ФО, частково мотивовані ФО та непрямі мотивовані ФО. А розглядаючи російсько-українські фразеологічні паралелі, використовує терміни *повні еквіваленти*, *часткові еквіваленти*, *аналоги*. Аналізуючи структуру ФО зі значенням психічного стану людини, автор дає цікаву та досить незвичну класифікацію, вичленовуючи 5 структурних груп: група предикативних ФО, група підрядних ФО, група сурядних ФО, група компаративних ФО та група сполучуваних ФО.

На матеріалі російської мови І. В. Кашина в роботі “Фразеологізми зі значенням емоційного стану особи в сучасній російській мові: структурно-семантична характеристика” (1981) виконує ідеографічний опис фразеосемантичної групи (ФСГ) зі значенням емоційного стану людини, до якої вона залучає 160 ФО. За диференційними ознаками автор вичленовує 14 підгруп, серед яких підгрупи різних емоційних станів, підгрупа зі значенням емоційно незабарвленого стану та підгрупа вольових станів. І. В. Кашина аналізує значення ФО за ступенем семантичної з'єднаності компонентів і встановлює такі типи значення ФО: цілісне немотивоване, цілісне умотивоване та аналітичне мотивоване. У ФО з цілісним умотивованим значенням визначається тип внутрішньої форми, з'ясовується характер та тип переносу значення (метафора та метонімія), встановлюються семантичні моделі. Автор розглядає емоційно-стилістичні відтінки значення ФО та приналеж-

ність їх до різних стилів мови, аналізує граматичну структуру фразеологізмів та визначає їхні структурні моделі.

На матеріалі англійської мови Н. М. Курікалова у дослідженні “Фразеологічна номінація явищ внутрішнього життя людини” (1985) вивчає процеси фразеологічної номінації з урахуванням комунікативної функції найменувань у складі висловлювання та особливості формування і функціонування ФО. Автор розглядає тільки дієслівні ФО сучасної англійської мови, які позначають різні психічні стани людини. До досліджуваних одиниць автор залучає тільки фразеологізми з повністю переосмисленим значенням їх компонентів, а саме 321 ФО. Аналізуючи семантику фразеологізмів, Н. М. Курікалова вичленовує класи ФО, які позначають стани емоційної, пізнавальної та вольової діяльності людини. Автор з’ясовує структуру фразеосемантичного поля і парадигматичні відносини його компонентів, розглядає комунікативно-стилістичний аспект ФО, особливості їх функціонування, оцінні значення цих фразеологізмів, встановлює, як з’являються оказіональні фразеологічні номінації.

Теоретичні та практичні проблеми вирішення окремих фразеологічних мікро- та макросистем у вітчизняному мовознавстві були предметом спеціального дослідження в монографії Ю. Ф. Прадіда “Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)” (1997). Автор здійснює ідеографічний опис фразеологічної мікросистеми “психічні процеси людини” на матеріалі української та російської мов. У монографії вчений провів лінгвістичний аналіз ФО, що вживаються на позначення психічних процесів людини, з урахуванням досягнень сучасних фразеологічної та психологічної наук. Спираючись на психологічні класифікації, Ю. Ф. Прадід відносить до психічних процесів пізнавальні, емоційні процеси, процеси уваги, волі та мовлення. Автор виділяє 13 рубрик, що характеризують емоційні стани людини. На думку Ю. Ф. Прадіда, емоційний стан людини позначають 414 українських та 339 російських ФО.

Отже, як ми бачимо, предметом дослідження були різні тематичні поля фразеологізмів, пов’язані з людиною. Розглядалися фразеологізми з компонентом “власне ім’я” (О. А. Мороз), з назвами людей у лексичному наповненні (Н. В. Щербакова), з ком-

понентом “душа” (О. М. Каракуця), фразеологізми, семантично орієнтовані на людину (Є. Ф. Арсентьєва), фразеологічна мікросистема “поведінка людини” (Н. Ф. Грозян), фразеологізми – номінанти явищ внутрішнього життя (Н. М. Курікалова), фразеологічна мікросистема “психічні процеси людини” (Ю. Ф. Прадід), фразеологізми зі значенням психічного (Є. М. Покровська) та емоційного стану людини (І. В. Кашина).

Дослідження проводилися на матеріалі різних мов: української (О. А. Мороз, Н. В. Щербакова, О. М. Каракуця, Н. Ф. Грозян), російської (І. В. Кашина) та англійської (Н. М. Курікалова). Деякі мовознавці займалися зіставним дослідженням: Є. Ф. Арсентьєва на матеріалі російської та англійської мов, Ю. Ф. Прадід на матеріалі української та російської мов, Є. М. Покровська на матеріалі російської мови у зіставленні з українською.

Слід зауважити, що серед мовознавців, які досліджували саме фразеологізми зі значенням психічного або емоційного стану людини – усі розглядали лише фразеологізми, які означають емоції. Н. М. Курікалова розглядає тільки дієслівні ФО з повністю перекладним значенням, які позначають психічні стани в англійській мові, а Ю. Ф. Прадід – фразеологізми, які позначають психічні процеси людини. Є. М. Покровська досліджує фразеологізми, які називають якийсь стан, а І. В. Кашина – ФО, які мають значення “відчувати якийсь стан, бути в якомусь стані”. Фразеологізми, які виражають емоції, об’єктом дослідження не були. Та й розглядалася дуже невелика кількість ФО, що означають емоції: 321 фразеологізм — Н. М. Курікалова, 137 ФО російської та 178 ФО української мови — Є. М. Покровська, 143 фразеологізма російської мови — І. В. Кашина. Р. І. Яранцев нараховує 183 таких ФО російської мови [25]. За підрахунками Ю. Ф. Прадіда емоційний стан людини характеризують 414 українських і 339 російських ФО [16].

Дослідники розглядають фразеологізми з різних точок зору та аналізують ФО, спираючись на ті чи інші принципи. За джерелами та генетичним критерієм аналізує фразеологізми О. А. Мороз. Особливості формування та функціонування ФО досліджує Н. М. Курікалова. Вона аналізує номінативний аспект ФО, з урахуванням комунікативної функції, яку найменування

виконують у висловлюванні. Ідеографічний та аксіологічний аспект вивчає Н. Ф. Грозян. Вона запропонувала психосемантичний підхід до дослідження позитивного й негативного оцінного значення. Ідеографічний опис ФО виконують також Ю. Ф. Праща, Н. В. Щербакова, О. М. Каракуця, І. В. Кашина. Особливості мотивації фразеологізмів, її тип та участь у формуванні фразеологічного значення вивчають Н. В. Щербакова та О. М. Каракуця. Спробу розкриття своєрідності семантики ФО через особливості їхньої внутрішньої форми та дослідження типів мотивації здійснює І. В. Кашина. Характер мотивації також цікавить Є. М. Покровську, яка вивчає російсько-українські фразеологічні відповідності.

Отже, можна зробити деякі висновки. Однією з актуальних проблем сучасної лінгвістики є ідеографічний опис лексики й фразеології, тому не дивно, що ряд дослідників зосередив свою увагу на вивченні окремих фразеосемантичних груп.

Гуманізація суспільства, утвердження пріоритету людини, очевидно, зумовила тенденцію до аналізу мовної картини світу через антропологічну призму. У зв'язку з цим неабиякий інтерес для дослідження становлять фразеологічні одиниці, що виражають та означають емоції людини. Ці фразеологізми є одиницями великої фразеологічної системи, однак вони й досі залишаються мало дослідженими. У незначній кількості робіт порушується проблема таких фразеологічних одиниць в різних мовах. В деяких працях ці ФО не стають об'єктом окремого дослідження й аналізуються фрагментарно, поряд з іншими фразеологічними одиницями. В декількох працях розглядаються фразеологізми зі значенням психічного або емоційного стану людини. Проте праці цих авторів не охоплюють усього розмаїття фразеологічного матеріалу і досліджується дуже невелика кількість фразеологізмів. Отже, фразеологізми, що виражають та означають емоції не були об'єктом окремого, докладного мовного аналізу. Проте комплексний аналіз цих фразеологізмів виявляє цілу низку явищ, дослідження яких має теоретичне та практичне значення та сприяє поглибленню положень фразеологічної теорії.

1. *Арсентьева Е. Ф.* Сопоставительный анализ фразеологических единиц. – Казань, 1989.

2. *Васильев Л. М.* Семантические классы глаголов чувств, мысли и речи // Очерки по семантике русского глагола. – Уфа, 1971.

3. *Васильев Л. М.* Семантика русского глагола (Глаголы психической деятельности). – М., 1981.

4. *Гвоздарёв Ю. А.* Основы русского фразеобразования. – Ростов н/Д., 1977.

5. *Гридин В. Н.* К вопросу о систематизации эмоциональной лексики // Переводная и учебная лексикография. Русский язык. — М., 1979.

6. *Грозьян Н. Ф.* Фразеологічна мікросистема “поведінка людини” в українській мові (Ідеографічний і аксіологічний аспекти): Автореф. дис... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2003.

7. *Жуковская Е. Е.* Семантический анализ некоторых глаголов эмоционального состояния и их производных. – М., 1975.

8. *Каракуця О. М.* Фразеологізми української мови з компонентом “душа” (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 2002.

9. *Кашина И. В.* Фразеологизмы со значением эмоционального состояния лица в современном русском языке: структурно-семантическая характеристика: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1981.

10. *Ковалёва М. С.* Глаголы смеха в русском и английском языках // Семантические категории сопоставительного изучения русского языка. — Воронеж, 1981.

11. *Козырева Н. В.* К проблеме сопоставления синонимических рядов в английском и русском языках (На материале глаголов отрицательных эмоций) // Семантические категории сопоставительного изучения языка. — Воронеж, 1981.

12. *Курикалова Н. М.* Фразеологическая номинация явлений внутренней жизни человека: Автореф. дис... канд. филол. наук – К., 1985.

13. *Лысенко В. С.* Опыт компонентного анализа тематического ряда (сопоставительное исследование лексических обозначений для импульсно-отрицательных эмоций) // Основы компонентного анализа. — М., 1969.

14. *Мороз О. А.* Фразеологічні одиниці з компонентом “власне ім`я” в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект: Автореф. дис... канд. філол. наук. — Донецьк, 2002.

15. *Покровская Э. Н.* Фразеологические единицы со значением психического состояния человека в русском языке (в сопоставлении с украинским): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1977.

16. *Прадід Ю. Ф.* Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). – К., Сімферополь, 1997.

17. *Раstopчинская О. В.* Сопоставительная характеристика семантических полей слов со значением “страх” во французском и русском языках: Дис ... канд. филол. наук. – Смоленск, 1973.

18. *Селігей П. О.* Внутрішня форма назв емоцій в українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2001.

19. *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови. – К., 1973.

20. *Ходина Н. Т.* Обозначение жестов как знаки психологических состояний в русском и английском языках // Семантические категории изучения языка. – Воронеж, 1981.

21. *Шапилова Н. С.* Структурно-семантический анализ группы глаголов внутреннего психического чувства // Вопросы лексики и грамматики русского языка. – Кемерово, 1974.

22. *Шахова Л. И.* Структурно-функциональная характеристика ЛСГ существительных “чувственные переживания” в русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1980.

23. *Шаховский В. И.* Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. — Воронеж, 1987.

24. *Щербакова Н. В.* Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Х., 2002.

25. *Яранцев Р. И.* Словарь-справочник по русской фразеологии. 2-е изд., — М., 1985.

УДК 811.161.2'373.7

А. П. Романченко, С. П. Дица

СКЛАД ТА ЕМОЦІЙНО-ОЦІННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗООФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У даній статті досліджується склад і емоційно-експресивний потенціал українських фразеологізмів з анімалістичним компонентом, виділяються найчастотніші зооніми та соматизми тварин, які беруть участь у творенні зоофразеологізмів.

Ключові слова: фразеологія, зоонім, соматизм.

The structure and emotional-expressional potential of the Ukrainian phrases with animal component is investigated, the most frequency names of animals, somatic names of animals, who form phrases, are allocated in this article.

Key words: phraseology, names of animals, somatic names of animals.

Проблеми співвідношення мови й духовної культури, мови і етноментальності, мови й фольклору, їх взаємозв'язку, увага до семантики мовних одиниць взагалі й до культурно-національної семантики фразеологічних одиниць (ФО) зокрема, взаємовідношення етнокультури та ФО спонукають до всебічного вивчення окремих фразеотематичних груп.

Фразеологічний фонд кожної мови – це її національне багатство. Своєю експресивністю, образністю та емоційністю мова великою мірою зобов'язана фразеології. Фразеологія, яка вміщує в собі

назви фауни, становить у фразеологічному складі будь-якої мови чималий шар. Це пояснюється тим, що слова, які позначають фауну, належать до найдавніших шарів лексики. Відомо, що чим більший вік слова в мові, тим ширша його семантична структура. Отож, у таких слів розвиваються фразеотворчі можливості.

Найбільш загальною класифікацією фразеологізмів за походженням є поділ їх на дві групи: природні і умовні [8:163]. До першої групи належать фразеологізми, які виникли самостійно в різних мовах і відображають явища природи, рослинний і тваринний світ, фізичні і психічні стани людини тощо, до другої – сполуки, які відображають факти матеріальної і духовної культури того чи іншого народу. Одну з підгруп першої групи становлять фразеологізми, до складу яких входять назви фауни. Одиниці цієї фразеологічної групи дослідники називають по-різному: “фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом” (В. Бойко), “фразеологічні одиниці із зоосемічним компонентом”, “зоосемічна фразеологія” (А. Семотюк), “стереотипні зооморфні еталони” (Т. Гончарова), “фразеологія живої природи”, “зоосемічні фразеологічні одиниці” (Н. Петрова), “зоофразеологія” і “зоофразеологічні одиниці” (Д. Ужченко).

На наш погляд, оптимальним варіантом з усіх вищезгаданих є терміни “зоофразеологія” і “зоофразеологізми”, запропоновані Д. Ужченком, тому саме їх використовуватимемо в статті. Під зоофразеологізмами розуміють порівняно чітко окреслену – семантично й тематично – групу стійких мовних утворень, у складі яких є фауноніми (зооніми) або їх образно-генетичні елементи [11:1].

Збір та інтерпретація зоофразеологізмів (ЗФ) мають давню традицію, особливо у працях XIX і XX ст. Пильна увага приділялася зоофразеології у дослідженнях О. Потебні, М. Сумцова, М. Костомарова, П. Чубинського та інших. Вона щедро представлена й певним чином інтерпретована у фольклористичних збірниках та словниках М. Комарова (1890), О. Афанасьєва-Чужбинського (1890-1893), І. Тимошенка (1897), Д. Яворницького (1920), І. Виргана та М. Пилинської (1958-1971). Процес формування й еволюції українських ЗФ можна простежити за лексико- і фразеологічними працями та фольклорними збірниками К. Зінов'єва, П. Білецького-Носенка, Б. Грінченка, М. Номиса.

У дослідженнях кінця ХХ ст. було проаналізовано походження зоонімів, охарактеризовано механізм метафористичного переносу, зроблено спробу інтерпретації зооеталонів у стійких порівняннях та метафорах, встановлено значення зоонімів у міфології, їх фразеотворчу активність та лінгво-гносеологічну сутність у теорії номінації [2; 5; 11]. Принципово важливою є думка про те, що імена-зооніми, стаючи компонентами ФО, не нівелюються, а зберігають свій емоційно-оцінний потенціал, тобто при будь-якому ступені деактуалізації складових зоофразеологізму компонентом ідіоми залишається слово, а не асемантичний елемент. Тільки за цієї умови можна говорити про успадкування складових семантики прототипів ЗФ.

Належність фразеологічних прототипів до світу номінації фауни може бути: відкритою; дещо завуальованою, напівекспліцитною; закритою, імплікованою [11:5]. Таким чином, спираючись на класифікацію, розроблену Д. В. Ужченком, у складі ЗФ можна виділити: 1) ядро – фразеологізми з компонентами-зоонімами (*мокра курка, мов оселедців у бочці, викручуватися в'юном, брати бика за роги, не бачити смаленого вовка*); 2) центр – фразеологізми з компонентами-соматизмами тварин (*стригти вухами, пуститися на свої крила, вирвати з пазурів, за хвіст та на сонце, оббити пір'я*); 3) периферію – фразеологізми з компонентами-предметами, пов'язаними з тваринним світом (*піддаватися на вудку, піти на гачок, повертати голоблі, хоч на налигачі тягни*).

Із виявлених нами 600 ЗФ за “Фразеологічним словником української мови” за редакцією В. Білоноженка [12], “Фразеологічного словника української мови” Г. Удовиченка [10] та частково за “Новим тлумачним словником української мови” за редакцією В. Яременка [9] 450 становлять фразеологізми з компонентами-зоонімами. До їх складу входять 89 зоонімів: *бабак, баран, бджола, бик, білка, блоха, бобер, бугай, ведмідь, верблюд, віця/овечка, віл, вовк, ворона, воша, вуж, в'юн, гадюка, галка, голуб, горлиця, горобець, гуска, гава, гедзь, джміль, дрозд, жаба, жук, заєць, звір, зозуля, індик, їжак, карась, качка, квочка, кінь, кіт/кішка, кобила, коза/козел, комар, комаха, корова, крокодил, крячка, курка/курча, ластівка/ластів'я, лебідь, лин, лис, лунь, миша, мураха, муха, окунь, оса, осел, оселедець, пава, павук, пацюк, перепел, пес, півень, порося, птах/*

птиця, п'явка, рак, риба, сарана, свиня, синиця, сич, слимак, слон, собака, сова, соловей, сорока, тараня, теля, тетеря, цап, цуцик, черв'як, черепаха, шашіль, жука.

За частотністю використання у досліджених ФО можна відзначити такі зооніми, як *собака* (52 вислови), *муха* (33), *курка* (22), *птах* (22), *вовк* (21), а також *кіт* (18), *риба* (18), *рак* (17), *миша* (15), *кінь* (14), *коза* (14), *свиня* (13), *півень* (12), *віл* (11), *заєць* (11) тощо. Напр.: *вішати всіх собак, ловити мух, курям на сміх, перелітний птах, як загнаний вовк, як кіт на мишу, битися як риба в саку, бодай рак урачив, миша не пролізе, хід конем, і кози ситі, і сіно ціле, як свині наритники, як півень на тік, вола б з'їв, від зайця.* Таке часте вживання цих зоонімів, на нашу думку, можна пояснити нерозривним зв'язком мови з етнокультурою українців, віддзеркаленням у мовних одиницях навколишнього світу та ставленням до нього українського народу. Фразеологічні одиниці, як і українські легенди та перекази, ґрунтуються на давніх релігійно-міфічних поглядах народу на природу. Про характерні особливості, зовнішній вигляд деяких свійських і диких тварин, свійських і диких птахів, риб, земноводних, плазунів, комах свідчать українські легенди. Недарма у багатьох легендах ідеться про тих представників фауни, які згадуються також у ЗФ [4:322].

У центрі знаходяться ЗФ, які не мають безпосередніх індикаторів-зоонімів, проте в них є безсумнівні показники зоофразеологічності, зокрема соматизми тварин. Таких ЗФ було виявлено 95. До їх складу входять 17 найменувань соматизмів тварин: *вовна, вухо, грива, зябра, зуби, ікла, копито, крило, лапа, луска, пазур, перо, пух, рило, ріг, хвіст, шия, шкура.* Найбільшою фразеопродуктивністю серед зафіксованих соматизмів відзначаються лексеми *хвіст* (21 вислів), *крило* (16), *ріг* (11). Напр.: *відкусити хвіст, виляти хвостом, прищемити хвіст, приборкати крила, обпалювати собі крила, роги високо ростуть, як з рога достатку.*

Зоофразеологізми третьої групи (периферійні) не мають індикаторів зоофразеологічності й вимагають історико-етимологічного або культурологічного пояснення. Вони мають у своєму складі компоненти-предмети, пов'язані з тваринним світом. Деякі з цих фразеологізмів умовно відносимо до цієї групи, оскільки в них наявні слова, що не є предметами: *алюр, галоп, дйби.* Зоофразеоло-

гізмів із компонентами-предметами, що мають відношення до тваринного світу, зафіксовано 55. Серед них зустрічаються такі лексеми, пов'язані з фауною: *алюр, батіг, віжки, віз, вудила, вудка, вуздечка, галоп, гачок, гніздо, голоблі, дйби, жир, кишки, кров, мотузка, налигач, поводок, рожен, сідло, тенета, ярмо*. Напр.: *насиджене гніздо, вибивати з сідла, лізти в ярмо, попускати віжки, у три батоги*. До цієї ж групи належать і квазізоофразеологізми – вислови, генетично не пов'язані з фауноміною сферою, які проте асоціюються мовцями зі світом тварин. Таких фразеологічних одиниць дуже мало: *зелений змій, напитися до зеленого змія, зайчики в голові стрибають, хоч коники ліпи*.

Поява фразеологічних одиниць зумовлена потребою дати конкретну й образно-емоційну оцінку предметам, які мають уже словесну назву. Виступаючи яскравим виражальним засобом мовного мистецтва, фразеологізми в той же час акумулюють знання про суспільство й природу, дають змогу побачити за ними початки української національної культури, засвідчують тісний зв'язок з матеріальним і духовним життям народу. У мовній картині світу виявляється своєрідність бачення цього світу. Вибір зоонімів як опор внутрішньої форми ЗФ детермінований культурно-національною парадигмою світовідчування мовця. Різниця між конотацією і номінацією слів, з одного боку, і ЗФ – з другого, полягає в тому, що ЗФ – знаки мотивовані, мають складнішу образну будову, залежні від емпатії мовця, прагматично завантажені [11:9]. Один і той самий ЗФ може виражати як позитивну, так і негативну оцінку. Тому слід враховувати емоційно-експресивні можливості ФО.

Поєднуючись із нейтральними, загальноживаними словами, які становлять лексичну основу нашої мови, ФО надають їй колориту живої оповіді. Тому ЗФ, як і всі фразеологізми, характеризуються наявністю в них рис експресивності та емоційності. Експресія – сила вияву почуттів, переживань, інтенсивність вияву виразності, характеристичності – завжди оцінна. Експресивність міститься у значенні окремої ФО, оскільки сам фразеологізм є синонімом до нейтральної назви явища або поняття, стану або дії. Емоційність же припускає, крім об'єктивного лексичного значення, і значення суб'єктивне – ставлення мовця до висловленої думки. Коли людина висловлює свої позитивні чи негативні емоції,

у цьому їй завжди допомагає експресія, яка обов'язково супроводить вияви почуттів [6:90].

Слід звернути увагу на те, що оцінне значення є важливою ознакою фразеологічного значення і властиве багатьом ФО української мови. Під оцінним значенням розуміється “позитивна або негативна характеристика особи або предмета з боку його сталих, постійних властивостей, а не випадкових або тимчасових [3:149]. Необхідно розрізнити ФО з власне оцінним значенням і з оцінним вживанням. Фразеологізми власне оцінного значення мають цю якість постійно, незалежно від контексту. Фразеологізми ж оцінного вживання в одному контекстному оточенні мають цю властивість, а в іншому – ні.

Оскільки оцінне значення характеризує ставлення мовця до особи або предмета, то таке значення є одним із проявів модальності у мові. При цьому спостерігається таке явище: що сильніше розвинене в тому чи іншому фразеологізмі модальне значення оцінки, то менш здатний він виконувати номінативну функцію, і навпаки.

Оцінне значення, як свідчать дослідження, більшою мірою властиве фразеологізмам, які порівняно легко втягуються у сферу іменного присудка. Тому значення якісної оцінки особливо характерне для іменних та прикметникових фразеологізмів. Такими є, наприклад, а) ФО, утворені поєднанням прикметника з іменником (*боже теля, глуха тетеря, старий сич, велика риба* тощо); б) ФО, утворені поєднанням іменника у формі називного відмінка з іменником у формі непрямого відмінка (*собака на сні, блоха на аркані, рильце в пушку, вовк в овечій шкурі, стадо баранів* та ін.); в) ФО, утворені поєднанням іменника у формі називного відмінка з прислівником (*хвіст набік*). У перелічених фразеологізмах не однаковою мірою розвинене значення оцінки. Найчастіше конотативне значення залежить від конкретного змісту тієї чи іншої ФО, а також від ступеня її синтаксичної закріпленості.

Найчисленнішу групу становлять дієслівні фразеологізми, що виражають оцінне значення. Багато з них вживається з часткою **не**, яка підсилює оцінну функцію й одночасно є однією з форм вияву модальності в мові. Це такі ЗФ, як *годувати бліх, ходити павичем, вбиватися в пір'я, казитися з жиру, не бачити смаленого вовка* та ін.

В окрему групу поєднуються фразеологізми, які мають як стрижневий компонент дієслово, що стоїть у певній граматичній формі. Це ФО власне оцінного значення. Вони асимілюються з класом прикметникових зворотів. Прикладом можуть служити такі ЗФ, як *кулаком вола вб'є, і конем не об'їдеш, на козі не під'їдеш, мухи не зобидить, з вареної крашанки курча висидить*.

Окрему позицію займають фразеологізми, у складі яких немає граматично домінуючого компонента. Поєднуючою ознакою є синтаксичне використання цих ФО в ролі іменного присудка. ФО, що належать до цієї категорії, відбивають різноманітні характеристичні властивості або пасивне перебування суб'єкта в якомусь певному стані. Такими є численні прийменниково-іменникові утворення: *під крилом, у лапах, під мухою, на коні, ні за собаку* та ін., деякі компаративні фразеологізми: *як рак на мілкому, як оселедців у бочці, як сонна муха, як риба у воді, як на крилах* та ін.

У мові емоційно нейтральне слово має кілька емоційних синонімів, які різняться ступенем вияву почуттів. Саме за емоційно-оцінними ознаками слова фразеологізми нашої мови поділяються на урочисті, жартівливі, осудливі, презирливі, лайливі тощо. За їх допомогою виражаються “найрізноманітніші відтінки експресії: співчуття, іронія, зневага, злість, строката й суперечлива гама емоцій і почуттів” [1:122]. Остаточо визначає експресивно-емоційне забарвлення ФО той контекст, у якому вони вживаються. У мовленні фразеологізми супроводжуються відповідним інтонсуванням (інколи й певними невербальними засобами), а діставши новий семантико-експресивний фон, вони змінюють свою тональність згідно з настановами мовця.

При з'ясуванні семантичних відтінків ми спиралися на емоційні маркери, подані у фразеологічних словниках. Серед опрацьованого матеріалу найчисленніші групи становлять ЗФ, які виражають іронічний (як *баран в аптеці, мов чумацька воша, як кіт табаку, і муха крилом уб'є, як рак свисне*) та жартівливий характер оцінки (*летіти галопом, давати горобцям дулі, ловити носом окунів, пташине молоко, собача радість*). На другому місці ЗФ, які містять у своєму значенні зневажливе ставлення до дійсності: *волам хвости крутити, відкинути копита, хоч пацюки бий, як пес після макогона, обламати роги*. Дуже рідко, проте все ж таки зустрі-

чаються ЗФ, які виражають лайку (*підколодна гадюка, щоб лунь ухопила, осяче вухо, іди к свиням, потайний собака, глуха тетеря, черви б поїли*), фамільярне (*ловити тави, битий жук*) та вульгарне ставлення (*собаці під хвіст, хоч на собаку лий, як собака на висівки*). Трапляються ЗФ, оцінне значення яких залежить від контексту. Так, наприклад, фразеологізм *старий сич* може вживатися як з жартівливим, так і з лайливим відтінком.

Як бачимо, більшість ЗФ виражає емоції зниженого плану. Позитивні емоції найчастіше виражаються описово: інтонацією, синтаксичною будовою реплік, службовими словами. Загалом українська фразеологія відзначається величезною кількістю ЗФ, вживаних для називання певних емоцій, для оцінки оточуючих явищ, конкретно-почуттєвої їх характеристики. Смислова місткість, емоційно-експресивна наснаженість фразеологізмів сприяють тому, що об'єкт повідомлення сприймається масштабніше, а саме повідомлення стає змістовнішим, динамічнішим, художньо і соціально рельєфнішим. З давніх-давен вони були найпотужнішим потенціалом художньо-образної системи мови, своєрідним виміром культури мови взагалі і мовлення зокрема [10:3].

Українська фразеологія відбиває натурфілософські погляди, символіку українського народу, побудовану на персоніфікаціях, своєрідному образному сприйманні картини світу. Поряд із типовим для багатьох народів усвідомленням тварин як носіїв фіксованих характеристик українські фразеологізми репрезентують специфічно національне бачення людського буття через призму поведінки тварин, маніфестуючи своєрідне анімалістичне сприйняття живої природи. Національний “дух” українських фразеологічних одиниць, що відбиває особливості характеру, психіки, поведінки людей, виразно виявляється в оцінних конотаціях, значенневих нашаруваннях, додатковій експресії, які помітно впливають на загальний зміст [7:22-23].

1. *Алефіренко М. Ф.* Теоретичні питання фразеології. – Харків, 1987.
2. *Богущкая А. И.* Наименование фауны в лексико-фразеологических единицах украинского языка (названия птиц). – Харків, 1985.
3. *Булаховский Л. А.* Курс русского литературного языка. – К., 1952. – Т. 1.
4. *Булашев Г. О.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К., 1993.

5. Валуєва І. В. Порівняльне дослідження фразеологічних одиниць із зоосемічним компонентом: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Одеса, 1996.
6. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987.
7. Кононенко В. І. Українська народна фраземіка: трансформації образу // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 21-27.
8. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология. – М., 1989.
9. Новий тлумачний словник української мови / За ред. В. О. Яременка. – К., 1998. – Т. 1-4.
10. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови. – К., 1984. – Т. 1, 2.
11. Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Харків, 2000.
12. Фразеологічний словник української мови / За ред. В. М. Білоноженка. – К., 1999. – Кн. 1, 2.

УДК 811.161.2'371

М. В. Мамич

ЯВИЩА СИНОНІМІЇ ТА ПОЛІСЕМІЇ В СУЧАСНІЙ ТЕРМІННІЙ СИСТЕМІ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Одні і ті ж феномени зовнішньої дійсності у звичайній мові і в термінах науки можуть отримувати різні форми позначення. Крім того, слово-термін часто вступає в синонімічні відносини або має декілька значень. Саме тому термінологічні позначення нерідко не отримують точної семантизації.

Ключові слова: термін, полісемія, синонімія.

The same phenomenas of the external validity in common language and in the terms of a science can receive the different forms of a designation. Besides, the term-word frequently enters the synonymic relations or has any meanings. For this reason quite often terminological designations do not receive exact semanthic ground.

Key words: term, polysemenece, synonymy.

Проблема семантичної організації української термінології є на сьогодні ще дискусійною та остаточно не розв'язаною. Зокрема суперечливою лишається проблема синонімії та полісемії термінів [3; 4; 6; 7]. Відомо, що ті ж самі феномени зовнішньої дійсності у побутовій мові і в термінах науки можуть отримувати різні форми позначення (напр. *стаття* – юридичний термін; *стаття* – загальноживане слово). Крім того, слово-термін часто вступає в

синонімічні відношення (напр. термін *держава* в різних галузях права тлумачиться по-різному) або ж має декілька значень. Саме тому нерідко термінологічні позначення не отримують точної семантизації. Це одна з проблем дослідження термінних одиниць взагалі і юридичної термінології зокрема. Цю проблему заторкують А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько у роботі “Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти” [4]; С. В. Гриньов у статті “Принципы теории терминографии” [3] тощо.

Мета нашої статті – розгляд деяких, на наш погляд більш часто вживаних, юридичних термінів, які вступають у різноманітні лексико-семантичні відношення, дослідження подвійної природи терміна (як елемента системи лексики і як системи наукових понять). Терміни-синоніми і полісеми не можуть бути адекватно зрозумілими без урахування їх відношень з іншими одиницями тексту.

Основними ознаками терміна є, серед інших, “... тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля, тобто термінології певної галузі,... точність семантики” [10: 629]. Таким чином, з одного боку, одиниця плану вираження повинна називати одне чітко окреслене поняття певної галузі знання, а з другого синонімія і полісемія визнана мовознавцями як явище, що природно існує в термінології [7; 4]. Дослідження цих закономірностей та їх особливостей в українській термінології є ще досить невирішеною частиною вивчення термінології загалом і має велике значення для виявлення законів семантичного розвитку термінології, для подальшого упорядкування та стандартизації цього шару української спеціальної лексики.

Полісемічні відношення в сучасній українській науковій термінології розглядалися, зокрема, у працях З. Куньч, О. Микитюк, Т. Михайлової, Л. Симоненко та інших. Надається певна увага і власне юридичній термінології (праці Н. Артикуци, С. Кравченка, А. Корж). У названих роботах полісемічним вважається термін, який позначає два (або більше) наукових поняття в системі понять однієї спеціальної галузі знання і значення якого мають інваріантні спеціальні семи [7: 135]. Наприклад, слово *документ* як юридичний термін позначає: 1. Діловий папір; 2. Письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу [1: 236]. Тобто *документ* – “матеріальний

об'єкт", *документ* – "правове свідоцтво". В назвах документів можна також прослідкувати полісемічні відношення, які проявляються в трактуванні цих термінів як документи, що мають письмову форму, і як відповідні дії: *договір*: 1. Усна чи письмова угода між споживачем і продавцем; 2. Міжнародна угода, укладена між державами в письмовій формі [9: 104]; *дозвіл*: 1. Реєстраційний документ встановленої форми; 2. Підтвердження офіційного визнання компетентності в проведенні якихось дій [9: 108-109].

Юридичний термін може позначати одночасно процес і результат процесу, напр. *ліквідація, реорганізація, порушення* [1: 490, 1025, 887] та інші. Група таких термінів досить об'ємна, серед них більшість – віддієслівні іменники.

У багатьох юридичних словниках загальноновживані значення термінів відсутні, що видно на таких прикладах, як *кодекс, конституція, статут*. Юридичні словники не виділяють значення цих слів як "документ писаний", а саме це значення у побуті найбільш продуктивне, на наш погляд. У будь-якому разі зміст вторинного знака завжди вмотивований переосмисленням, основою даної вмотивованості є подібність зовнішніх представлень об'єкту номінації [6] (напр. *кодекс* – старовинний рукопис в оправі // сукупність законів у якійсь галузі права; *конституція* – будова організму // основний закон держави). Вторинні номінації саме і притаманні термінологічним назвам, як ті, що виникли асоціативно від загальноновживаних слів.

Можемо твердити, що семантична структура полісемічного терміна – це своєрідна мікросистема зі спеціальними зв'язками між окремими лексико-семантичними варіантами (ЛСВ), зафіксованими у термінологічних словниках різних галузей наук. У тлумачних же словниках досить повно засвідчено лексичне значення слова в цілому, тобто наведено значеннєву структуру кожної мовної одиниці з її семантичними зв'язками між окремими ЛСВ. У термінологічних словниках певних галузей головним завданням є найточніше окреслити основні риси саме наукового поняття, тому там частіше подано одне термінологічне значення, хоч це і не є обов'язковою умовою. Іноді зафіксовані двозначні, тризначні, і навіть з чотирма і більше значеннями термінологічні одиниці.

Слід підкреслити, що у словниках юридичної термінології можна простежити наявність термінів-словосполучень, утворених за рахунок полісемії.

Існує істотна взаємозалежність між зовнішньою структурою наукового терміна (планом вираження) і його семантичною структурою (планом змісту): багатозначність переважає серед термінів-слів, утворені ж від такого терміна словосполучення – однозначні. Наприклад, термін *докази* має різне значення у словосполученнях *докази письмові* (документи і матеріали); *докази речові* (предмети) [9: 110]; *служба: служба безпеки* (державний правовий орган спеціального призначення); *служба муніципальна* (професійна діяльність осіб, що займають посади в органах місцевого самоврядування) [9: 369].

Можливо, це можна пояснити тим, що збільшення кількості компонентів структурного складу термінів перешкоджає полісемії, оскільки кожен новий член термінологічного словосполучення конкретизує, уточнює, обмежує значення.

Традиційно є думка, що в термінологічних системах, на відміну від загальнонавчальної лексики, вважається небажаною і синонімія, оскільки синонімічні відношення ускладнюють процес пізнання, обтяжують пам'ять носіїв мови, викликають труднощі при ідентифікації понять, — власне, у межах систематизованої і впорядкованої терміносистеми термін не повинен мати синонімів [5: 183]. Між термінами і спеціальними поняттями мають бути однозначні відповідники: кожен термін повинен називати окреме поняття, кожному спеціальному поняттю повинен відповідати окремий термін.

Випадки невідповідності цьому закону часто уналежнюють до недоліків термінології, хоч і не всі дослідники з цим погоджуються (синонімія розглядається як природний вияв законів лексики рідної мови). Більш слушним, на наш погляд, є визначення того, що синонімія притаманна і спеціальним сферам [8: 67].

У галузевих термінологіях прийнято розмежовувати терміни-дублети – повністю еквівалентні за значенням слова, які позначають те саме поняття (терміни різних регіонів, питомі та запозичені, офіційні й розмовні, сучасні і застарілі) і терміни-синоніми — найменування близьких, але неоднакових понять, “умовних екві-

валентів”: квазісинонімів (часткових синонімів) і текстуальних синонімів [2: 151]. Так, аналізовані нами терміни мають такі синонімічні ряди:

Договір – угода (*розм.*), домовленість (*розм.*), пакт (*запоз.*), трактат (*заст.*), конкордат (з Ватиканом) (*рег.*), контракт (*запоз.*) [1: 79-80].

Статут – збірка правил (*розм.*), устав, кодекс (*заст.*) [1: 395].

Документ – акт (*контекст.*), протокол (*контекст.*), офіційний папір (*розм.*), грамота (*заст.*), посвідчення, виказка (галицький вар.) (*рег.*) [1: 93].

Дозвіл – санкція (*запоз.*), ліцензія (*контекст.*), перепустка (*квазісин.*), віза (*квазісин.*) [1: 80].

Кодекс – звід (реєстр, збірка) законів (*розм.*), норми (моралі) (*контекст.*), комплекс правил (*розм.*) [1: 167].

Служба – служіння (*розм.*), офіція (*заст.*), бюро (*конт.*), відомство (*конт.*), агентство (*конт.*) [1: 381].

Як видно з аналізованого матеріалу, у мові права існує чимало різних мовних позначень того ж самого поняття. Притому, той же самий термін може мати як синонім-дублет, так і синонім – “умовний еквівалент”. А якщо серед юридичної термінології є синонімічні номінації для позначення певного поняття, то для більш чіткого розуміння бажано визначити семантичну різницю між ними. Відповідно, у нормативних актах пропонується вносити уточнення подібних термінів.

Подвійна природа терміна обумовлена тим, що він одночасно виступає елементом системи лексики і системи наукових понять, належить до певної термінології та не може бути правильно зрозумілим без урахування його відношень з іншими терміноодinicями. У структурно-субстанційному плані термін є звичайною мовною одиницею, а в функціональному — терміном [3: 9].

Загальноновизнано, що наявність синонімії і полісемії в термінології є недоліком останньої і що багатозначність і полісемічність термінів можна певною мірою усунути із сучасних терміносистем шляхом нормалізаторської роботи – обмеження зайвих, необґрунтованих випадків слововживання.

1. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. Бусел Т. В. – К., Ірпінь: ВТФ Перун, — 2001. — 1440 с.
2. *Войцева О. А.* Явище синонімії в галузі морської справи польської мови // Система і структура східнослов'янських мов. — К., — 2002. — С. 149-157.
3. *Грин'єв С. В.* Принципы теории терминографии // Теория и практика научно-технической лексикографии: Сб. статей. — М.: Рус. яз., — 1988. — С. 5-11.
4. *Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б.* Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти. — К.: Вид. дім КМ Akademia, — 2000. — 218 с.
5. *Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г.* Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. Єрмоленко С. Я. — К.: Либідь, — 2001. — 224 с.
6. *Корнодудова Н. М.* До питання вторинної номінації в морській термінології // Записки з загальної лінгвістики. Вип. 4, — Одеса: Латстар, — 2002. — С. 134-140.
7. *Михайлова Т. В.* Багатозначність українських науково-технічних термінів та її репрезентація в лексикографії // Вісник ХНУ. — 2001. — № 520. — С. 134 – 139.
8. *Пророченко О. П., Тимофеева А. И.* Факторы, обуславливающие явление синонимии в терминосистеме современного немецкого языка // Отраслевая терминология и её экстралингвистическая обусловленность: Межвуз. сб. науч. тр. — Воронеж: Изд. Воронеж. ун-та, 1980. — С. 67-74.
9. *Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України / Упорядники: Богачова О. В., Винокуров К. С. та ін.* — К.: Оріони, 1999. — 502с.
10. *Українська мова: Енциклопедія / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін.* — К.: Укр. енцикл., 2000. — 752 с.

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДЕФІНІЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ
ТА МОВНОЇ КАРТИН СВІТУ**

У статті розглядаються питання визначення, співвідношення концептуальної та мовної картин світу. Висвітлюється проблема класифікації картин світу, наводяться характеристики, що ґрунтуються на різних основах: з точки зору суб'єкта класифікації, об'єкта на синхронному рівні, процес історичного формування картини світу людини. Розглядаються також питання диференціації термінів.

Ключові слова: мовна картина світу, концептуальна картина світу, концепт.

The article deals with the problems of determination and correlation between the conceptual and lingual picture of the world. The problem of classification of the picture of the world is studied and the characteristics, based on different fons, are given: from the point of view of the subject of classification, from the point of view of the object on the synchronous level, the process of the historical formation of the people's picture of the world. The problems of the term's differentiation are also considered in this article.

Keywords: lingual picture of the world, conceptual picture of the world, concept.

Феномен, названий картиною світу (КС), існує стільки, скільки існує людина, але термін був запропонований у кінці ХІХ – на початку ХХ століття в рамках фізики, першим почав вживати цей термін Г. Герц стосовно фізичної КС [14:12]. У філософію та логіку термін було введено Л. Вітгенштейном, а в антропологію, семіотику й лінгвістику – Л. Вайсгербером [13:40]. Картина світу як “система інтуїтивних уявлень про реальність” [15:175] являє собою символічні моделі зовнішнього світу, у яких символи інтегрують чуттєві й абстрактні компоненти людського мислення, сукупність суджень про властивості й способи існування об'єктів позамовної дійсності [5:111].

Картина світу – концептуальне утворення, її одиницями виступають концепти. Концепт – “термін, що слугує поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, яка відбиває знання й досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови світу (*lingua mentalis*), всієї карти-

ни світу, відбитої в людській психіці“[9:90]. Концептуальна картина світу (ККС) являє собою глобальну, цілісну систему інформації, яка безперервно конструюється. Але через неможливість дослідження поза мовою концептуальної картини світу, представлені в мисленнєвих процесах, ментальних структурах свідомості доводиться мати справу з відбитком ККС у мові, тією її частиною, що опосередкована мовою, тобто мовною картиною світу (МКС) [6:4].

МКС – це інформація, розсіяна по всьому концептуальному каркасу й пов’язана з формуванням самих понять за допомогою маніпулювання в цьому процесі мовними значеннями та їх асоціативними полями, що збагачує мовними формами й змістом концептуальну систему, якою користуються як знанням про світ носії певної мови [19:177].

Складним і суперечливим є питання про співвідношення ККС і МКС. Вчені висловлюють абсолютно різні погляди на це питання: від “основний зміст МКС повністю включає весь зміст ККС; за межами ККС залишаються периферійні ділянки, що виступають носіями додаткової інформації про світ; інформація ККС і тієї частини МКС, що співпадає з ККС, є інваріантною, незалежною від того, якою мовою вона виражається; інформація периферійних ділянок МКС, тобто тих ділянок, що залишаються за межами ККС, варіює від мови до мови” [2:109-110] до “ККС ширша й багатша, ніж МКС, оскільки в її творенні беруть участь різні типи мислення, в тому числі й невербальні” [17:6; 10:145] і “частина ККС, опосередкована мовою, відома як МКС. Фрагменти ККС... представлені в мовній семантиці не повністю. Семантика знаків мови містить лише мінімум інформації, необхідний для успішної референції, вказування на відповідний фрагмент ККС. Тим не менш ця інформація для певного фрагмента ККС найбільш вагома” [6:4-5].

Лінгвісти ставили питання, чи МКС одна, чи їх кілька, МКС змінюють одна одну в процесі розвитку людства чи у кожного народу, у кожного індивіда є своя МКС та ін. Вчені дійшли згоди в питанні змінності МКС: це статично-динамічне утворення, якому притаманні одночасно тенденції змінюватись і прагнути сталості [13:47; 14:48]. Але досі немає цілісної характеристики, класи-

фікації МКС, яка б враховувала всі запропоновані характеристики, що ґрунтуються на різних основах.

Найбільш відомим є поділ МКС на наукову й донаукову [18:3]. Донаукова МКС вибудовувалась на основі повсякденного досвіду зіткнення з реальним світом, це сукупність примітивних вражень і думок про довкілля, що формують світогляд людини. Під науковою МКС розуміють систему відбитих у мові знань та досягнень науки, наукова МКС у свою чергу поділяється на фізичну, хімічну, біологічну, географічну та інші МКС, кожній з яких притаманна своя система узагальнених уявлень про світ. Цей поділ пов'язаний з хронологією, межею формально вважається період появи й розвитку науки, а до того існувала донаукова КС, на що вказує і семантика терміна: донауковий – той, що був до науки. Отже, на сучасному етапі розвитку людства носіїв донаукової КС бути не може.

Окрім цих, виділяють ще такі різновиди МКС, як міфологічна, релігійна, філософська, повсякденно-побутова, художня [14:40; 7:21]. Міфологічна МКС була притаманна архаїчній людині, яку характеризувала наявність міфологічного світогляду, його носії ототожнюють одні об'єкти дійсності з іншими й пояснюють це наявністю символів. З появою перших релігій у людини почав формуватись інший тип світогляду, в основі якого лежить розрізнення сакрального й профанного. Він відбився в релігійній МКС. Філософська МКС ґрунтується на системі абстрактних пояснень існування світу й людини, що спираються на акти рефлексії. Ці КС представляють послідовний розвиток людства, шлях ускладнення свідомості.

Повсякденно-побутова КС виникає внаслідок осмислення людиною побутових реалій, з якими вона щодня зустрічається; носієм повсякденно-побутової КС може бути й сучасна людина за умови відсутності у неї належної освіти й формування світогляду лише на основі осмислення повсякденних об'єктів. Але останнім часом досягнення науки увійшли в побут і постійно оточують людину, тож не можна провести чітку межу між науковою і повсякденно-побутовою МКС, оскільки є концепти, що входять одночасно до складу обох, хоча все ж повсякденно-побутове розуміння наукових і технічних об'єктів поверхове, воно значно відрізняється від ґрунтового наукового пояснення.

Близькою до повсякденно-побутової є наївна МКС, її вважають протилежною науковій КС. Наївна КС ширша за повсякденно-побутову, оскільки може охоплювати не лише результати осмислення буденних реалій життя, а й елементи міфологічного світогляду, релігійного (за умови відсутності наукового обґрунтування). Отже, наївна КС більш подібна до донаукової, але ототожнювати їх теж не можна: донаукова КС стосується людського мислення періоду до появи й розвитку наук, а носії наївної КС трапляються й зараз.

Оскільки мова виникла одночасно з появою того чи іншого народу, пройшла разом з ним весь шлях його розвитку, то в МКС закріпились відбитки усіх КС. Ми зараз говоримо, що сонце встає і сідає, дощі йдуть, хоча кожна людина знає, що Земля обертається навколо Сонця, але ніхто не задумується, що в мові закріплена інформація наївної КС, яка суперечить науковим знанням [8:6]. Приклад Л. В. Щерби також підтверджує неадекватність наївної й наукової МКС: “Пряма (лінія) визначається в геометрії як “найкоротша відстань між двома точками”. Але в літературній мові це, видно, не так. Прямою ми називаємо в побуті “лінію, яка не відхиляється ні вправо, ні вліво (а також ні доверху, ні донизу)” [Цит. за 8:5]. Саме те, що у мові відбилися уявлення наївної КС, дало Ю. Д. Апресяну можливість вважати мовну КС наївною [1:349].

Художня КС ґрунтується на системі образів, це інтегративне утворення, що може поєднувати в собі елементи всіх інших КС залежно від світогляду митця, кожен з яких може створити свою власну, неповторювану систему образів, а отже, і художню КС. Тоді постає питання існування не однієї, а безлічі художніх КС. На це звернула увагу В. І. Постовалова, яка зазначила, що “в мистецтві швидше можна говорити не про картину світу, а про картини світу, питання про синтез яких з метою отримання єдиного світорозуміння позбавлене сенсу” [14:17]. І дійсно, мистецтво, що має суб’єктивну природу, представляє не тільки і не стільки образи зовнішнього світу, скільки картини світу авторів. Але повністю заперечувати існування загальної художньої КС, що інтегрує на засадах узагальнення художні КС окремих митців, безпідставно, оскільки відбувається розуміння творів мистецтва. “Без подіб-

ної загальної КС в поезії, живопису, музиці, архітектурі неможливою була б комунікація автора з адресатом, а також спілкування читачів через текст” [16:18-19]. Іноді в межах художньої МКС виділяють ще поетичну [11; 12], хоча вона якісно не відрізняється, а має лише деякі особливості як певний рід літератури.

Наведена класифікація досить строката, за основу тут беруться предмети зображення, в одному випадку, і процес історичного формування світогляду людини – в іншому. З точки зору діахронії, можна було б виділити донаукову й наукову МКС, якщо деталізувати цей поділ, то в хронологічній послідовності йдуть міфологічна, релігійна, філософська, наукова МКС. Вони виникали в такому порядку, але поява наступної КС не спричиняла повного зникнення попередньої, залишки, наприклад, міфологічної КС, відбиті в мові, зберігаються й досі. На синхронному сучасному рівні виділяються повсякденно-побутова, наївна, художня й наукова МКС; в наївній МКС зустрічаються відбитки міфологічної КС, що закріпились в мові, але це не міфологічна МКС.

Малопопулярною є класифікація, в основі якої лежить відмінність між суб'єктами КС, якими може бути окрема людина, група людей, окремий народ, людство в цілому. Розрізняють три типи КС:

- 1) КС дорослої людини й дитяча КС;
- 2) КС психічно нормальної людини й психопатологічна КС;
- 3) “цивілізована” КС й архаїчна [14:32].

Існує поділ МКС на універсальну, ідіоетнічні й індивідуальні [13] (або інші терміни: загальна, національні й індивідуальні МКС [16]), в його основі теж лежать предмети зображення, але цей поділ характеризується ієрархічною організацією. Зустрічаються поняття, притаманні всім народам світу, вони мають вербальне вираження в кожній мові, А. Вежбицька називає їх елементарними [3:53; 4:19-21], це, наприклад, концепти *добро*, *зло*, *життя*, *смерть*, *людина* та ін. Вони часто утворюють бінарні опозиції. Сукупність елементарних концептів становить універсальну КС, вона найбільш абстрактна, загальнолюдська. Універсальні концепти мають однакове наповнення для всіх людей, тут немає національних відмінностей, впливу ментальності та індивідуального світобачення. Наявність універсальних понять пояснюється схожістю мислення людей.

Ідіоетнічні МКС – це МКС другого рівня, їх існує стільки, скільки є етносів. Народи живуть в різних географічних, кліматичних, соціальних умовах, вони пройшли різні шляхи історичного розвитку, відрізняється їх побут, звичаї. Все це впливає на формування світогляду, образ мислення, появу концептів, притаманних тільки певному народові. Національнообумовлені концепти утворюють ідіоетнічні МКС. В одні й ті ж оболонки різні етноси можуть вкладати досить відмінні поняття. Наприклад, англословні народи звикли вибачатись у випадку, якщо зробили щось погане іншій людині, японці ж вибачаються навіть тоді, коли просто щось зробили і через це інша людина має турботу: прийшли в гості, отримали подарунок в день народження та ін. (приклад А. Вежбицької [4:132-133]).

Для східних слов'ян теж певною мірою характерно вибачатися в деяких випадках, не пов'язаних з поганим вчинком, наприклад, при звертанні до людини на вулиці з проханням щось пояснити, підказати, при проханні покликати когось до телефону та ін., але не при отримванні подарунків! Отже, концепт вибачення в КС східних слов'ян має дещо спільне з відповідним етноконцептом англійської та дещо спільне з етноконцептом японської лінгвоментальності.

Ідіоетнічна МКС певного народу не гомогенна: в її межах протиставляються загальнонаціональна всім відома МКС та МКС, обмежені територіально й соціально [13:43-44]. До територіально обмежених МКС належать говірки, говори, або діалекти, наріччя; групі людей, що проживає на певній території й для комунікації постійно користується діалектом, притаманна так звана діалектна МКС, що відрізняється від загальнонаціональної МКС, вираженням якої є літературна мова. Соціально обмежені МКС – це МКС, пов'язані з певними професійними особливостями мови, наприклад, для рибалок важливі назви різновидів риби (у рибалок Дністра є такі види бичків: камінчак, піскунець, чорничок, австріяк), назви вітрів (порішняк, низовка, маячан, молдавка, побережняк) (приклади Г. Ю. Касім). Соціолекти впливають на формування свідомості й МКС їх носіїв, тому доречно виділяти цей вид МКС, але немає людей, що користуються виключно професійною лексикою, зустріти носія соціально обмеженої профе-

сійной МКС в чистому вигляді неможливо, обов'язково відбудеться накладання її на іншу МКС, наприклад, діалектну чи загальнонаціональну.

Окремо можна виділити МКС жаргонів і арго, якими користуються певні соціальні групи. Жаргони, утворені внаслідок бажання деяких соціальних груп виділитись з довілля, вже говорять про особливу КС їх носіїв, ця МКС відрізняється від загальнонаціональної. МКС арго відрізняється прагненням приховати справжній зміст розмови. Ці МКС характеризують певні соціальні групи, але вони вживаються ситуативно, носії жаргонів чи арго не використовують їх постійно, а лише в деяких випадках, в інших – вони поводять себе як носії загальнонаціональної МКС. Ситуативним використанням характеризуються також конфесійні МКС різних конфесій, які теж протиставляються загальнонаціональній МКС, але людина не користується конфесійною мовою завжди, у більшості ситуацій на перший план виступає загальнонаціональна чи діалектна МКС.

“Особливі мовні світи становлять і стилі мови” [13:44], тобто МКС літературної мови теж у свою чергу поділяється на різновиди: функціонують художній, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, розмовно-побутовий, конфесійний стилі й відповідні МКС. У цій класифікації використовуються терміни, що були вжиті в інших класифікаціях, наприклад, художня, наукова, конфесійна МКС, але тут йдеться не про ті самі МКС, це тільки видові різновиди картини світу літературної мови, що входить в ідіоетнічну МКС, можливо, їх варто було б називати мікрокартинами світу.

МКС третього рівня виступають індивідуальні МКС, що, на відміну від універсальної МКС, мають найменший рівень абстрактності. Індивідуальних МКС існує стільки, скільки є людей. Щоб повністю дослідити індивідуальну МКС однієї особи, потрібно проаналізувати всі створені нею тексти, зафіксовані письмово й промовлені усно. Оскільки ця МКС тісно пов'язана з мовленнєвою діяльністю індивіда, пропонується називати її мовленнєвою КС [8:6; 13:45]. Індивідуальна МКС складається з універсальних, ідіоетнічних концептів та індивідуальних відмінностей у кожній особі, але в основі завжди лежить певне концептуальне ядро, що робить можливим розуміння між людьми.

Отже, існують різні класифікації МКС, в їх основі може лежати суб'єкт чи об'єкт зображення, а об'єкт може розглядатися з точки зору формування МКС людства, наявності на сучасному етапі різновидів МКС у різних осіб, може розглядатись також структура МКС однієї особи, нашарування концептів у свідомості індивіда. Обирання певної класифікації при дослідженні залежить від його мети.

1. *Апресян Ю. Д.* Образ человека по данным языка: попытка системного описания // *Апресян Ю. Д.* Избранные труды, том II. – М., 1995.

2. *Брутян Г. А.* Язык и картина мира // *Философские науки.* – 1973. – № 1.

3. *Вежбицкая А.* Понимание культур через посредство ключевых слов. – М., 2001.

4. *Вежбицкая А.* Сопоставление культур через посредство лексики и грамматики. – М., 2001.

5. *Войцева О. А.* Універсальне та ідіотнічне у спеціальній морській картині світу (за даними польської мариністичної літератури) // *Записки з загальної лінгвістики.* Зб. наук. праць на світлу пам'ять А. А. Москаленкові з нагоди його 100-річчя. – Одеса, 2002. – Вип. 4.

6. *Жаботинская С. А.* Когнитивная лингвистика: ракурсы анализа языковой картины мира // *Актуальные проблемы менталінгвістики:* Наук. зб. – К., 1999.

7. *Зеленько А., Омельченко С.* Когнітивна лінгвістика і мовна модель світу // *Актуальні проблеми менталінгвістики:* Наук. зб. – К., 1999.

8. *Иванова Л. П.* Пособие к спецкурсу “Отражение языковой картины мира автора в художественном тексте” (на материале романа А. С. Пушкина “Евгений Онегин”). – К., 2000.

9. *Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г.* Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.

10. *Кубрякова Е. С.* Роль словообразования в формировании языковой картины мира // *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира.* – М., 1988.

11. *Лазебник Ю. С.* Полистилистическая модель мира в русской поэзии “серебряного века” // *Лазебник Ю. С., Ярмак В. И.* Поэзия XX века: Слово, текст, мир. – К., 1992.

12. *Лазебник Ю. С.* Поэтическая модель мира и поэтический язык // *Проблеми аналізу тексту в сучасній науці.* – Івано-Франківськ, 1996.

13. *Новикова Н. С., Черемисина Н. В.* Многомирие в реалии и общая типология языковых картин мира // *Филологические науки.* – 2000. – № 1.

14. *Постовалова В. И.* Картина мира в жизнедеятельности человека // *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира.* – М., 1988.

15. *Руднев В. П.* Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты. – М., 2001.

16. *Семенець О. О.* Картина світу письменника як чинник формування ідіо-

стилю // Вісник Черкаського університету. Серія “Філологічні науки”. – Черкаси, 2001. – Вип. 24.

17. *Серебрянников Б. А.* Предисловие // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988.

18. *Соколовская Ж. П.* “Картина мира” в значениях слов. “Семантические фантазии” или “катехизис семантики?” — Симферополь, 1993.

19. *Телия В. Н.* Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988.

УДК 811.161.2'367.322

О. Ф. Ледней

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРУДНОГО ВІДМІНКА ЯК МОРФОЛОГІЧНОГО ВАРІАНТА ОБ'ЄКТНОЇ СИНТАКСЕМИ

У статті розглянуто особливості функціонування орудного відмінка як одного з морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми в структурі простого речення.

Ключові слова: граматична категорія, відмінок, синтаксема, об'єктна синтаксема, варіант, предикат, іменник, дієслово, функція.

The article deals with the ablative as one of the variants of the objective syntaxeme in the structure of the simple sentence.

Key words: grammatical category, case, syntaxeme, objective syntaxeme, variant, predicate, noun, verb, function.

Сучасні лінгвісти (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський тощо) виділяють у структурі речення чотири яруси: власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний. Перші три яруси речення стосуються сфери мови, а четвертий, комунікативний ярус, спрямований у сферу мовлення. Розмежування чотирьох ярусів речення дає змогу чітко розрізняти формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції синтаксичних одиниць, а також синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення між ними.

До актуальних завдань синтаксичної теорії належить виділення елементарних одиниць і дослідження закономірностей їх ускладнення. Формально-синтаксична структура елементарного простого речення звичайно репрезентована двома взаємопов'язаними головними членами речення — підметом і присудком. Організую-

чу роль у формуванні семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення відіграє предикат та його валентність. Семантико-синтаксична валентність предиката визначає кількість субстанціальних (іменникових) синтаксем (суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної та локативної), вказує на їх семантичні функції, відношення між ними та відношення субстанціальних синтаксем до відповідного класу предикатів.

Об'єктні синтаксеми в структурі простого речення передають значення реальної предметності і залежать від предиката, функціонуючи як необхідні компоненти речення. Звичайно суб'єктна синтаксема займає лівобічну позицію відносно предиката, а правобічна заповнюється об'єктною синтаксемою, яка і є предметом нашого дослідження. Окремими питаннями аналізу і класифікації об'єктних синтаксем (переважно визначенням їх морфологічних та семантичних варіантів) займалися такі вчені, як О. О. Потебня, О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, Є. К. Тимченко, О. Синявський, В. В. Виноградов, Л. А. Булаховський, І. К. Кучеренко, О. В. Бондарко тощо. З'ясуванню ролі граматичних форм слів у вираженні семантичних категорій об'єкта, зокрема вивченню природи відмінкових форм іменника, присвячені праці таких лінгвістів сучасності, як М. Я. Плющ, О. К. Безпояско, А. П. Загнітко. Значний внесок у вивчення функціонування відмінків — морфологічних засобів вираження об'єктної синтаксеми — зробив І. Р. Вихованець, який опрацював ієрархічну класифікацію відмінкової системи, що ґрунтується на первинних семантико- і формально-синтаксичних функціях відмінків. Особливу увагу він приділив дослідженню знахідного відмінка як спеціалізованого в українській мові відмінка прямого об'єкта.

Проблема семантико-синтаксичної категорії об'єктності та об'єктних синтаксем сьогодні не є остаточно вирішеною. У лінгвістичних дослідженнях наявні різні тлумачення статусу об'єктних синтаксем у системі семантичних компонентів речення, семантичних типів та рангів об'єктів, морфологічних засобів вираження об'єктних синтаксем тощо. Тому об'єктні синтаксеми в структурі елементарного простого речення в сучасній українській літературній мові потребують комплексного вивчення. Метою цієї наукової розвідки є дослідження функціонування одного з мор-

фологічних варіантів об'єктної синтаксеми — орудного відмінка. Для з'ясування його специфіки буде розглянуто предикати, з якими валентно пов'язаний орудний відмінок з об'єктним значенням.

Семантична категорія об'єктності в сучасній українській мові має спеціалізовані морфологічні засоби вираження. Морфологічні варіанти об'єктних синтаксем нерідко корелюють з їх семантичними варіантами, а отже, із семантичними типами предикатів. Об'єктна синтаксема в структурі простого речення представлена набором своїх морфологічних варіантів — відмінків іменника (а також займенника) та прийменниково-відмінкових конструкцій. Категорія відмінка іменників є складною граматичною категорією, багатомірною і багатоплановою, оскільки вона пов'язана з семантичною, синтаксичною і морфологічною структурою мови [17:35]. За набором семантико-синтаксичних функцій грамеми категорії відмінка являють собою складну побудову, полюси якої утворюють первинна індивідуальна відмінкова і вторинна невідмінкова функції. Первинна функція відмінка вказує на його спеціалізацію у відмінковій системі, інші ж перебувають на різній відстані від основного значення відповідної форми і категоріального відмінкового значення [5:164].

Форми називного і знахідного відмінків найбільш спеціалізовані на вираженні визначальної семантики субстанціальності серед власне іменників і відбивають найсуттєвіші семантико-синтаксичні позиції речення [8:120]. Центральне місце серед морфологічних засобів вираження об'єктної синтаксеми посідає спеціалізований в українській мові відмінок об'єкта — знахідний відмінок: *Та візьми крейду...* [1:75], *Мальвіна похвалила капелюшок* [9:13]. Функція об'єкта є для знахідного відмінка первинною, вона корелює з типовими семантико- і формально-синтаксичними ознаками: субстанціальністю, валентним зв'язком з предикатом, пасивністю, фінальною спрямованістю, формально-синтаксичною ознакою центральності.

Основною функцією орудного відмінка є інструментальна функція [20:19; 8:122; 3:472]. Вона не входить в основну предикатно-суб'єктно-об'єктну рамку речення, оскільки лише супроводжує основні семантичні іменникові компоненти речення, вказуючи, за допомогою чого реалізується дія [5:124-125]. Орудний інструмен-

тальний звичайно реалізується в конструкціях ‘перехідне дієслово + знахідний об’єкта + орудний інструментальний’: *Помалу об-тер рукою піт* [1:38], *Білі полини обсипали гірким цвітом любов* [26:53]. Нейтралізація інструментального значення зумовлює об’єктне функціонування орудного відмінка. Р. Якобсон зазначає, що “орудний відмінок, подібно до називного, нічого не повідомляє ні про те, чи зачіпає дія предмет, ні про те, чи виконує сам предмет якісь дії (тобто бере в них участь чи ні)” [25:151]. Основною ознакою орудного об’єкта є його зумовленість дієсловом, виражена у сильному керуванні. М. Я. Плющ зазначає, що “орудний об’єкта служить для реалізації конкретних відношень між дією, вираженою керуючим дієсловом, і предметом, вираженим керованою формою іменника (займенника) [16:53].

Об’єктна функція орудного є вторинною, вона реалізується при обмеженій групі дієслів дії та стану. Функція об’єкта дії та функція об’єкта стану мають спільні семантико синтаксичні ознаки субстанціальності, пасивності, фінальної спрямованості і формально-синтаксичну ознаку центральності [4:124]. Знахідний відмінок іменника як основний морфологічний варіант об’єктної синтаксеми, керований перехідним дієсловом, позначає об’єкт активної дії, тоді як орудний, детермінуючи неперехідне дієслово, “виступає об’єктом, за яким характеризується дія” [16:59]. Сполучаючись з невластивими знахідному об’єкта дієсловами, орудний відмінок функціонує як лексико-комбінаторний варіант знахідного прямого об’єкта.

Орудний об’єкта дії сполучається зв’язком сильного керування з:

– дієсловами володіння, керівництва (*володіти, керувати, користуватися, розпоряджатися*): *А завдяки міжнародному роумінгу клієнти УМС можуть користуватися своїми телефонами в 63 країнах світу* [21:3], *Сонька володіла великим капіталом у золоті і паперових грошах* [7:6], *Майже півстоліття перекладом Огієнка користуються українські християни всіх конфесій* [15:8]. В ролі об’єкта виступають іменники – конкретні, збірні та абстрактні назви;

– моторними дієсловами, або дієсловами надання руху об’єктові (*крутити, знизувати, махати, хитати, кивати, клацати, ля-*

потіти, шморгати, вертіти): *Нечиталюк злякано замахав руками* [9:58]; *Але вона тільки сумно головою хитала* [11:23], *Сагайдачний сіпнув плечем* [22:85], *Собаки ляпотіли вухами, люто клацали зубами* [1:90], *Граф рішуче киває головою* [2:20], *Він скрушно похитав головою* [6:19], *Микола шморгнув носом* [13:521]. В якості об'єкта при моторних дієсловах вживаються переважно іменники на позначення частин тіла. В таких випадках орудний об'єкта дії використовується при тих самих дієсловах, що і знахідний, виступаючи еквівалентом знахідного в позиції придієслівного додатка. [4:124]. Деякі словосполучення, в яких орудний іменників – назв частин тіла – зростає з опорним дієсловом, з часом перетворилися на фразеологічні: *Вона так і стриже очима!* [9:54], *А старший махнув рукою на громаду* [24:79], *Батько махнули вже рукою* [1:85], *Та що вже після бійки махати кулаками* [6:34], *Мальвіна Вітольдівна покліпала очима, безпорадно розвела руками* [9:33], *Труда знизує вже обома плечима* [2:34]. Подібні словосполучення можуть виступати засобом вираження стану людини – здивування, співчуття, невдоволення, розпачу, розгубленості тощо [16:60];

– дієсловами із значенням наповнення чимось (*запивати, заїдати, харчуватися, частуватися, наїдатися*), які керують іменниками – речовинними назвами, назвами продуктів харчування: *Харчувалися рибою та корінням, дикою степовою цибулею, щавлем, порічками й перепілками* [22:63], *А тоді запиваєш коньяком* [13:529], *Нечиталюк швиденько вихилив чарку, з хрускотом заїв огірочком, потер долоні* [9:59]. Орудний об'єкта конкретизує значення дієслів, семантично доповнює його, хоча й зберігає відтінок способу дії. Особливо чітко проступає він у сполученнях з атрибутивним словом: *Харчується білий амур винятково рослинною їжею* [23:15].

Орудним об'єкта стану керують:

– неперехідні дієслова позитивного/негативного відношення до об'єкта, спрямування інтересу на об'єкт (*пишуться, милуватися, гордитися, захоплюватися, цікавитися, займатися*): *Цього разу він не мав часу милуватися Мальвіною* [9:13], *Землепорядкуванням треба буде нам по-справжньому зайнятися* [6:11], *Найбільше захоплювався Міллером* [10:134], *Проблемами нашої служби завжди цікавляться і міський голова Руслан Боделан, і голова облдержадміністрації Сергій Рафаїлович Гриневецький* [7:2], *Бо в Siemens займа-*

тимуся інформатикою та зв'язком [21:3]. На позначення об'єкта використовуються назви осіб, конкретні та абстрактні назви;

– дієслова на позначення вияву психічних станів, фізіологічних процесів, а також раптової реакції як їх вияву. Переносне значення дієслів із семантикою “випромінювати”, “вилитися” у взаємодії з іменниками в орудному відмінку на позначення психічних або фізичних станів людини зумовлює метафоричне вживання цих словосполучень, за допомогою яких виражаються рефлексії відповідних станів людини – вираз очей, обличчя, усього тіла взагалі [76:63]: *Очі блищали гарячковим огнем* [22:202], *Але серце скеміло глибоким напосідливим болем* [22:53], *Очі отця Алоїзія блиснули перемогою* [3. Тулуб:169]. *І веселішає зморшкуватим обличчям* [13:494], *Козар сміється очима до своїх кіз* [11:36], *Хмарніє Яким і поволі наливається понурою злістю* [13:526]. Оскільки подібні сполучення дієслів з іменниками фразеологізувалися, іменники в орудному відмінку вже не виступають окремими об'єктами, а є частиною простого дієслівного присудка.

При обмеженому колі дієслів взаємного значення типу *знайти-митися, зустрічатися, прощатися, приятелювати, миритися, сваритися, радитися, вітатися* тощо, які за допомогою прийменника з сполучаються переважно з іменниками – назвами осіб (чи особовими займенниками) у орудному відмінку, реалізується субстанціальна синтаксема, яку дослідники функціонування орудного визначають як *соціативну об'єктну* [18:56-57]: *Тут я зустрівся з музою своєю* [18:120], *Як же не побачитися з саперами!* [6:32], *Далі привітався гетьман із Черванем* [12:56], *Петро нагнувся із седла і поцілював із Василем Невільником* [12:21], *Уперше вирішив порадитися з Мальвіною* [9:33], *Тут мені з вами ніколи не порівнятися* [9:29]. Орудний власне соціативний означає супроводження однієї особи чи предмета іншим [160:46]: *Приїхав Янек Свенціцький з Ровіцьким та іншими шляхтичами* [22:59]. Ознака об'єктності наявна у орудного соціативного тільки при обмеженій кількості дієслів. В таких словосполученнях ознака соціативності домінує над ознакою об'єктності: дієслова взаємного значення для своєї реалізації вимагають наявності додатка з прийменником, пов'язуючись із залежним компонентом зв'язком слабкого керування. Тому вважаємо цю синтаксему різновидом со-

ціативної і не розглядаємо її як варіант безпосередньо об'єктної синтаксеми.

Аналіз досліджуваного матеріалу свідчить про те, що внаслідок переміщення орудного інструментального з властивої йому периферійної позиції у більш центральну, орудний об'єкта реалізує морфологічну валентність дієслова у функціях об'єкта дії та об'єкта стану, об'єднаних спільними семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, пасивності, фінальної спрямованості і формально-синтаксичною ознакою центральності. Цьому значною мірою сприяє метафоричне вживання орудного об'єкта. Сполучаючись зв'язком сильного керування з неперехідними дієсловами, орудний виступає в ролі лексико-комбінаторного варіанта знахідного прямого об'єкта.

1. *Багрянний І.* Тигролови. – К.: Молодь, 1991. – 263 с.
2. *Винниченко В.* Сонячна машина. – К.: Дніпро, 1989. – 618 с.
3. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов/* За ред. О. С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – 595 с.
4. *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. *Вихованець І. Р.* Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.
6. *Головка А.* Твори в 2 –х т.: К.: Наук. думка, 1986. – Т. 2. – 699 с.
7. *Думська площа.* – Одеса, 2000. – № 43.
8. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: ДОНДУ, 1996. – 435 с.
9. *Загребельний П.* Південний комфорт. – К.: Дніпро, 1988. – 296 с.
10. *Іваничук Р.* Місто. – Л.: Каменяр, 1986. – 290 с.
11. *Коцюбинський М.* Тіні забутих предків. – К.: Дніпро, 1967. – 85 с.
12. *Куліш П.* Чорна Рада. – К.: Веселка, 1990. – 256 с.
13. *Мушкетик Ю.* Твори в 5-ти т. – К.: Дніпро. – Т. 1. – 1987. – 607 с.
14. *Олесь О.* // Поезія. Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус – К.: Наук. думка, 2000. – С. 186-215.
15. *Освіта України.* – К., 2001. – № 25-26.
16. *Плющ М. Я.* Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
17. *Плющ М. Я.* Про деякі аспекти вивчення відмінків// Мовознавство. – 1977. – № 3. – С. 35-40.
18. *Рильський М.* Зібрання творів у 20-ти т. К.: Наук. думка, 1983. – Т. 1. – 535 с.
19. *Станишева Д. С.* Творительный социативный// Творительный падеж в славянских языках. – М., 1958. – С. 46-75.

20. Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові. – К.: Вид-во ВУАН, 1926. – 118 с.
21. Товариш. – К., 2001. – № 4.
22. Тулуб З. Людолови. – В 2-х т. – Сімферополь: Таврія, 1980. — Т. 1. – 512 с.
23. Фазенда*. – К., 2001. – № 3.
24. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Дніпро, 1979. – 653 с.
25. Якобсон Р. К общему учению о падеже// Якобсон Р. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – С. 133-175.
26. Яновський Ю. Оповідання, романи, п'єси. – К.: Наук. думка, 1984. – 573 с.

УДК: 811.161.2'367.625

О. О. Сікорська

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПОТЕНЦІЙНОСТІ

У статті зроблено спробу з'ясувати проблеми класифікації функцій потенційності в українській мові. В основному, розглянуто класифікацію функцій потенційності російських лінгвістів і запропоновано власну універсальну класифікацію функцій можливості та необхідності в сучасній українській мові.

Ключові слова: функція, модальні відношення, можливість, необхідність. In the article we made an attempt to find out problems of classification of functions of potentiality in Ukrainian. In the research, mainly, classification of functions of potentiality of the Russian linguists is considered and offered own universal classification of functions of possibility and necessity in modern Ukrainian.

Keywords: function, modal relations, possibility, necessity.

У класі модальних відношень ситуації можливості та необхідності розглядаються як оцінні ситуації, основою яких є семантика потенційності. Позиції вчених стосовно функцій можливості та необхідності в основному опираються на категорії модальної логіки. Причому будь-яке мовне явище можна вважати поясненим, коли вдалося збудувати його теоретичну, логічно несуперечливу модель. У даному разі моделювання категорії полягає у виділенні, насамперед, диференційних ознак його семантичної основи. На жаль, переважна більшість вчених жодних диференційно-семантичних ознак не виділяє. Як правило, граматисти вважають, що модальність необхідності, як і модальність можливості, за своїм значенням неоднорідна і відповідно до цього розмежовують але-

тичну і деонтичну можливість і необхідність. Алетична модальність подає такі властивості відношень між предметами предиката, які впливають із сутності самих предметів, або пов'язана з об'єктивними потенціями реального світу. Деонтична — приписана або дозволена кимось. [11:106; 5:115; 3:57]. Деякі дослідники додають сюди об'єктивну і суб'єктивну можливість і необхідність, маючи на увазі відношення змісту висловлення до дійсності, або здатність суб'єкта до реалізації певної дії [2:34; 1:108; 12:31; 16:5; 14:87]. Сюди ж відносять епістемічне, аксіологічне, ілокутивне значення [13:38; 17:93]. Дійсно, модальні значення можливості та необхідності, як філософські категорії, відображають найбільш загальні відношення і зв'язки об'єктивної дійсності. Необхідність — це необхідний, закономірний характер зв'язку явищ. Можливість вказує на ті явища, які не існують в дійсності, а тільки припускаються і можуть бути виконані тільки за вказаних умов [6:5]. Звичайно, питання логічних і мовних модальних аспектів повинні розглядатися не ізольовано, а у взаємозв'язку. Але такі класифікації можливості та необхідності не містять чітких орієнтирів і не можуть бути визнані цілком задовільними.

Серед досить незначної кількості виділених у літературі ДСО ми не натрапили на конкретні функції потенційності. Так, Є. І. Беляєва розрізняє багатозначні модальні модифікатори і позначає їх семами, як наприклад: "зовнішня, актуальна, внутрішня" і т. д. [2:46]. Авторка робить вдалий розподіл семантичних компонентів, які лежать в основі зони можливості і складають семантичну базу категоріальних ситуацій можливості, але не дає їм визначення і не виділяє у функції.

З точки зору онтологічної сутності здійснює розподіл модальних значень можливості П. А. Еслон. Він описує ознаку зумовленості можливості необхідними умовами і випадковими обставинами, а також зумовленість можливості повідомлюваного волею мовця. Отже, з одного боку, є спроба розмежування з модальною логікою, з іншого — перенесення семантики логічної модальності в область об'єктивної характеристики модальних відношень. Автор слушно здійснює розподіл модальних значень можливості на об'єктивно-зумовлену, ситуативно-зумовлену, теоретичну і нереальну можливість [7:101-102]. ДСО у роботі він не описує.

Розглядаючи лексико-граматичні поля можливості та необхідності, Є. Є. Корді розрізняє ситуативну можливість та необхідність, що приписується суб'єкту, ситуативно-оцінну можливість і необхідність — оцінка деякої події як можливої або необхідної, епістемічну можливість і необхідність, і робить спроби описати диференційно-семантичні ознаки кожного значення. Однак і тут ми не знаходимо повного опису ДСО, їх змісту, а отже, встановлення функцій можливості та необхідності [10:85]. Крім того, її класифікація не вказує загальної природи значень. Як пояснює С. Н. Туровська, потрібно застосовувати телеологічний підхід. Досі ми пояснювали, чому світ "змінює" людину, при телеологічному підході ми розуміємо для чого людині необхідно "змінити" світ [18:9].

На підставі безособових конструкцій з модальним предикатом С. Б. Матвеев встановлює, що відмінною рисою можливості є ширший діапазон значень. Вона виявляється у трьох варіантах: об'єктивній, епістемічній, ілокутивній модальності. Необхідність — лише у двох: епістемічній та ілокутивній. Причому ілокутивне значення є імплікацією епістемічного значення. Автор також зазначає, що модальність необхідності не має об'єктивного значення [12:31]. З цього приводу існує протилежна думка, що необхідність і неможливість цілком відносяться до сфери об'єктивної модальності [8:244]. Необхідність і неможливість є всі підстави відносити до розряду суб'єктивно-об'єктивних категорій, бо обидві позначають не відношення між уявленнями, а відношення мовця до цих відношень.

Сформувавши достатній масив форм різних рівнів і провівши їх компонентний (семний) аналіз, ми дійшли висновку, що усі форми, які мали домінуючу сему "здатність" належать до зони можливості, а сему "потрібність" — до зони необхідності. При цьому семи "здатність" і "потрібність" є інтегральними семами, оскільки "здатність" охоплює всі функції можливості, а "потрібність" — всі функції необхідності.

За допомогою використання експлікації ДСО відповідними дескрипторами було отримано масиви форм із спільним набором ДСО, за якими потім було проведено ідентифікацію і встановлення функцій потенційності. Отже, в зоні можливості, використовуючи комбінаторику ДСО, можна виділити такі функції:

1. Власне можливість: “об’єктивність”, “реальність”.
2. Альтернативна можливість: “об’єктивність”, “реальність”, “вибір”.
3. Деонтична можливість: “об’єктивність”, “реальність”, “нормативність”.
4. Власне зумовлена можливість: “об’єктивність”, “зумовленість”.
5. Епістемічна можливість: “об’єктивність”, “зумовленість”, “стохастичність”.
6. Деонтично-зумовлена можливість: “об’єктивність”, “зумовленість”, “нормативність”.
7. Абілітативна можливість: “суб’єктивність”, “реальність”.
8. Альтернативна можливість: “суб’єктивність”, “реальність”, “вибір”.
9. Деонтична можливість: “суб’єктивність”, “реальність”, “нормативність”.
10. Пермісивна можливість: “суб’єктивність”, “реальність”, “дозвіл”.
11. Імплікативна можливість: “суб’єктивність”, “зумовленість”.
12. Пермісивно-зумовлена можливість: “суб’єктивність”, “зумовленість”, “дозвіл”.
13. Деонтично-зумовлена можливість: “суб’єктивність”, “зумовленість”, “нормативність”.

Як виявляється, до зони можливості належать тринадцять функцій. ДСО I рангу “об’єктивність/суб’єктивність” розгортаються за допомогою ДСО II рангу “реальність”, “вибір”, “дозвіл/заборона”, “нормативність/ненормативність”, “зумовленість/незумовленість”.

У запропонованих функціях є кілька функцій, які мають однакову назву, але різний набір ДСО, чим відрізняються одна від одної. Спробуємо пояснити відмінності між ними. Як було зазначено, більшість вчених розрізняє значення можливості та необхідності з логічного погляду. Логічна модальність – є спосіб розуміння судження про об’єкт, явище чи подію, а отже, це розуміння не виключає суб’єктивного чинника. А це означає, що реальність/ірреальність так само може бути суб’єктивна, як і суб’єктивні чинники об’єктивними [15:78]. Прийемо це до уваги.

У нашому розумінні об’єктивність означає, що суб’єкт здатний

виконати дію незалежно від його точки зору; суб'єктивність означає, що суб'єкт з його точки зору здатний виконати дію. В обох випадках мовець (суб'єкт мовлення) повідомляє про можливість того чи іншого факту, беручи за основу певні знання про об'єктивну дійсність. Є ситуації, в яких можливість визначається об'єктивним перебігом подій, а є ситуації, в яких можливість більш виразно пов'язана з тими чи іншими властивостями суб'єкта дії, його станом, наявними соціальними настановами. Експлікація ДСО дає всі підстави виділити в зоні можливості клас об'єктивно-реальної можливості, при якій дія, зважаючи на деякі об'єктивно-існуючі умови можлива. До цього класу можна віднести функції 1,2,3, які становлять собою набір ДСО: "об'єктивність", "реальність", "вибір", "нормативність". Далі, клас об'єктивно-зумовленої можливості, при якій дія можлива лише за певних умов. Сюди належать функції 4,5,6 і мають набір ДСО: "об'єктивність", "зумовленість", "стохастичність", "нормативність". Від об'єктивно-реальної можливості суб'єктивно-зумовлена відрізняється семами "зумовленість", "стохастичність". Епістемічна можливість виникає тоді, коли в контексті об'єктом, від властивостей якого залежить настане чи не настане подія, є реальний світ (точніше його відображення в знаннях і думках мовця) [1:108-109].

Функції 7, 8, 9 належать до класу суб'єктивно-реальної можливості, що позначає дію, яка з точки зору суб'єкта можлива за наявності реально-існуючих умов. Тут можна виділити ДСО: "суб'єктивність", "реальність", "вибір", "дозвіл/заборона", "нормативність/ненормативність". Особливим різновидом потенційних ситуацій є ситуації, які можна охарактеризувати ситуаціями "крайнього допустимого варіанту" [19:24]. Це ситуації, які належать функції альтернативності. Функція пермісивності обов'язковим джерелом дозволу має мовця і обов'язковою умовою є віднесеність події до плану майбутнього. Є. Є. Корді вважає, що дозвіл і потенційність можна об'єднати в одному понятті зовнішньої можливості, джерело якої перебуває поза суб'єктом. Вона протистоїть значенню внутрішньої можливості, або здатності. Різкої грані між значеннями дозвіл і потенційність, або між зовнішньою і внутрішньою можливістю не існує. Часто джерелом можливості є одночасно два чинники – зовнішні умови і внутрішній стан люди-

ни. Однак треба зауважити, що у вираженні того чи іншого семантичного варіанту потенційної ситуації досить значну роль відіграє контекст.

Дія, що під кутом зору суб'єкта можлива лише за наявності певних умов, виявляється у класі суб'єктивно-зумовленої можливості, куди зараховано функції 11,12,13 із спільним набором ДСО: “суб'єктивність”, “зумовленість”, “вибір”, “дозвіл”, “нормативність”. Таким чином, усю систему функції можливості можна подати у вигляді таблиці.

Таблиця 1

Система функцій можливості

Зона можливості												
об'єктивна						суб'єктивна						
реальна			зумовлена			реальна			зумовлена			
Власне можливість	Альтернативна можливість	Деонтична можливість	Власне-зумовлена можливість	Епістемічна можливість	Деонтично-зумовлена можливість	Аблігативна можливість	Альтернативна можливість	Деонтична можливість	Пермісивна можливість	Імплікативна можливість	Пермісивно-зумовлена можливість	Деонтично-зумовлена можливість

У зоні необхідності нами виділено такі функції:

1. Власне необхідність: “об'єктивність”.
2. Змушеність: “об'єктивність”, “екстеріоризованість”.
3. Обов'язковість: “об'єктивність”, “нормативність”.
4. Повинність: “суб'єктивність”, “інтеріоризованість”.
5. Дезидеративність: “суб'єктивність”, “нормативність”.

Експлікація ДСО необхідності дозволяє встановити, що ДСО I рангу для функцій необхідності є “об'єктивність/суб'єктив-

ність”; ДСО II рангу: “екстеріоризованість/інтеріоризованість”, “нормативність”. Стосовно зони необхідності може йтися про: а) власне необхідність, при якій дію потрібно виконати незалежно від точки зору самого суб’єкта, чи точки зору інших суб’єктів; б) зовнішньо-зумовлена необхідність, де дію потрібно виконати через певні зовнішні обставини або причини. Сюди належить функція змушеності з набором ДСО: “об’єктивність”, “екстеріоризованість”; в) внутрішньо-зумовлена необхідність: суб’єктові потрібно виконати дію, у зв’язку з власними переконаннями — це функція повинності; г) соціально-зумовлена необхідність має місце як в об’єктивній, так і суб’єктивній необхідності (в залежності від детермінуючого фактору). До соціально-зумовленої необхідності належать функції обов’язковості та дезидеративності, хоча вони і відрізняються одна від одної ДСО “об’єктивність/суб’єктивність”. Взагалі, необхідність вказує на те, що факт зумовлений певним джерелом, тому можна розрізнити ситуації, де джерелом є сам суб’єкт, тобто його бажання, намір, усвідомлення обов’язку (це функція дезидеративності) і ситуації, де джерело перебуває поза суб’єктом (функція обов’язковості). Тобто, існують ситуації, в яких не зовсім ясно, чи потрібно вплинути ззовні, чи потрібне вольове зусилля самого суб’єкта дії. Все залежить від характеру ситуації, що описується в реченні. Для того, щоб відбулася ситуація необхідності потрібні певні умови (внутрішні або зовнішні). Це стосується усіх функцій необхідності, крім функції власне необхідності, де будь-який детермінуючий чинник існує незалежно від суб’єкта і не контролюється ним. Поняття повинності в мові є аналогом норми в логіці норм. Однак повного збігу цих понять немає [9:170]. Автори розбивають поле повинності на дві частини – недеонтичну, представлену аналітичним та епістемічним значеннями, та деонтичну, куди входять класи: обов’язок, потрібність, повинність. Обов’язок – це завжди етична прескрипція, якій підкоряються з внутрішніх переконань, не переслідуючи ніякої цілі та не чекаючи винагороди [4:14-15]. Це означає, що деонтична модальність пов’язана з поняттям норми.

Таким чином, до зони необхідності входять п’ять функцій. Їх ми можемо зобразити у вигляді таблиці.

Функції зони необхідності

Зона необхідності				
Об'єктивна			Суб'єктивна	
Власне необхідність	Зумовлена		Повинність (внутрішньо-зумовлена необхідність)	Дезидеративність (соціально-зумовлена необхідність)
	Змушеність (зовнішньо-зумовлена необхідність)	Обов'язковість (соціально-зумовлена необхідність)		

Отже, попередньо встановлено, що в сучасній українській мові зона можливості має тринадцять функцій, зона необхідності – лише п'ять.

1. *Анна А. Зализняк, Е. В. Падучева.* Предикаты пропозициональной установки в модальном контексте // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М., 1989. – С. 108-111.

2. *Беляева Е. И.* Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 180 с.

3. *Бондаренко В. Н.* Виды модальных значений и их выражений в языке // ФН. – 1979. – №2. – С. 57.

4. *Булыгина Т. В., Шмелёв А. Д.* Концепт долга в поле долженствования // Логический анализ языка. – М., 1991. – С. 14-21.

5. *Гак В. Г.* Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. – М.: Высш. шк., 1986. – 219 с.

6. *Долгополова З. К.* Модальные глаголы в английском языке. – М., 1961 – 86 с.

7. *Эслон П. А.* О семантической зоне модальности возможности в русском языке // Учен. зап. Тарт. ун-та. – 1985. – Вып. 719. – С. 88-108.

8. *Кобозева И. М.* Лингвистическая семантика: Учебник. – М., 2000. – 352 с.

9. *Кобозева И. М., Лауфер Н. Г.* Семантика модальных предикатов долженствования // Логический анализ языка, – М., 1991. – С. 169-175.

10. *Корди Е. Е.* Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке. – Л., 1988. – 164 с.

11. *Ломтев Т. П.* Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972 – 164 с.

12. *Матвеев С. Б.* Семантична специфіка українського безособового рішення з модальним предикатом // Мовознавство. – 1997 — № 3-4. — С. 27-32.

13. *Михеев А. И.* Прагматика разговорной речи: категория модальности // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. – 1986. – Вып. 273. – С. 38.

14. *Небыкова С. И.* Синонимия средств выражения модальности возможности и необходимости (на материале худ. лит-ры) // ФН. – 1973. – № 3. – С. 85-92.

15. *Немец Г. П.* Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовск. ун-та, 1989 – 144 с.

16. *Рудник Э. Я.* Модальные глаголы и предикаты как имена модальных отношений: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 1977. – 20 с.

17. *Тураева З. Я.* Модальность текста и модальность высказывания // Лексическая, категориальная и функциональная семантика. – Л., 1990. – С. 92-102.

18. *Туровская С. Н.* О семантической зоне модальности необходимости в русском языке // Учен. зап. Тарт. ун-та. – 1990. – Вып. 896. – С. 4-20.

19. *Цейтлин С. Н.* Некоторые типы модальных ситуаций в современном русском языке // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания. – Л., 1985. – С. 16-25.

УДК 811.161.2'373.611(083.7)

Л. М. Філюк

АБРЕВІАЦІЯ ЯК СПОСІБ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНІВ ІНФОРМАТИКИ

У статті встановлено структурні типи абрєвіації українських термінів інформатики, що стрімко розвивається, система словотвірних типів, за якими вони творяться, їх продуктивність та головні чинники актуалізації цього виду словотворення.

Ключові слова: абрєвіація, українські терміни інформатики, словотвірний тип.

In the article the structural types of abbreviation of Ukrainian terms of informatics which is developing quickly, the system of word-formative types with the help of which they are formed, their productivity and the main factors of this type of word-formation have been found out.

Key words: abbreviation, Ukrainian terms of informatics, word-formative type.

Абрєвіація як спосіб словотворення активізувалася на початку ХХ ст. і відтоді залишається одним із продуктивних засобів поповнення лексичного складу української мови. Продуктивним він є і в термінотворенні, зокрема й серед українських термінів інформатики (далі УТІ), посідаючи друге місце після лексико-семантичного способу і перше місце серед морфологічних способів словотворення.

Матеріалом дослідження послужили словники термінів інформатики, а також тексти з інформатики та обчислювальної техніки. Шляхом абрєвіації утворено 38 дериватів УТІ, що становить 12,7% від усієї їх сукупності.

Метою даної наукової розвідки є встановлення структурних типів абрєвіації, системи словотвірних типів (далі СТ), її продуктивності та головних чинників функціонування цього способу словотворення.

Абрєвіація — це такий спосіб словотворення, що полягає в поєднанні двох і більше слів із довільним, асемантичним усіченням принаймні одного з них. Тому інколи абрєвіацію розглядають як різновид словоскладання або основоскладання [2: 129]. Однак це може бути деякою мірою слушним лише щодо складноскорочених слів, утворення ж ініціальних абрєвіатур є цілком оригінальним і в засаді відмінним від вищеназваних способів словотворення. З-поміж цілого ряду різновидів абрєвіації, що виділяють у науковій літературі, для творення УТІ використовуються лише два з них: ініціальний та складноскорочений і з усіченням першої (перших) частини слова з виразним домінуванням ініціального.

Номінативна активність мовців, в тому числі й абрєвіаційна в галузі термінології, зростає в періоди так званих “політичних зрушень” [3: 198]

Слід розрізнати два підтипи ініціальної абрєвіації: утворення із початкових звуків слів і утворення із назв початкових літер [4: 33]. Звукові ініціальні абрєвіації утворюються за наявності у складі абрєвіатури голосних звуків, коли таке скорочення легко вимовляти як окреме слово, що своїм звуковим складом наближається до звичайних слів української мови, а інколи і збігається з ними, творячи своєрідні омоніми, напр.: *АРМ* (автоматизоване робоче місце), *АС* (автоматизована система), *АСІТО* (автоматизована система інформаційно-термінологічного обслуговування), *ВІС* (велика інтегральна схема), *ЛОМ* (локальна обчислювальна мережа), *ЦАП* (цифро-аналоговий перетворювач). Якщо ж абрєвіатуру важко вимовити як окреме слово, застосовується літерна ініціальна абрєвіація, напр.: *АЦП* (вимовляється *ацєпє* — аналого-цифровий перетворювач); *ГМД* (вимовляється *гєємдє* — гнучкий магнітний диск); *ЗЗП* (вимовляється *зєзєпє* — зовнішній запам'ятовувальний пристрій); *СКБД* (вимовляється *єскабєдє* — система керування базами даних). Вказані два підтипи ніяк не пов'язані з семантикою СТ, становлячи лише їх структурні особливості.

За кількістю скорочених слів-компонентів усі аббревіатури можна поділити на дво-, три- чотири- і п'ятикомпонентні.

Двокомпонентні ініціальні аббревіатури УТІ творяться за такими СТ:

1. *Прикметник + іменник* із значенням видового поняття стосовно терміна-іменника зі вказівкою його функціональної особливості: *АС* (автоматизована система); *ЗП* (запам'ятовувальний пристрій) *ОК* (обчислювальний комплекс); *ПП* (програмний продукт); *ЦП* (центральний процесор); СТ продуктивний.

2. *Іменник + іменник-атрибут* із значенням видового поняття стосовно стрижневого суб'єктно-об'єктного іменника із вказівкою його структурно-функціональної особливості: *БД* (база даних). СТ непродуктивний.

До двокомпонентних ініціальних аббревіатур слід віднести також аббревіатури на зразок *БнД* (банк даних), утворені з двох слів із впровадженням додаткової маленької літери (частини першого слова) для уникнення небажаної омонімії, в даному випадку з *БД* (база даних). Усього зафіксовано 7 двокомпонентних аббревіатур.

Трикомпонентні ініціальні аббревіатури УТІ творяться за такими СТ:

1. *Прикметник + прикметник + іменник* із значенням видового поняття стосовно терміна-іменника із вказівкою його функціональної особливості. Серед дериватів цього СТ можна виділити три структурні підтипи: а) твірною базою є складний прикметник, утворений основокладанням прикметника з прикметником або іменника з прикметником із інтерфіксацією та іменник: *АЦП* (аналоґо-цифровий перетворювач), *АЛП* (арифметично-логічний пристрій), *ЦАП* (цифро-аналоговий перетворювач); б) твірною базою є два прикметники та іменник: *АРМ* (автоматизоване робоче місце), *ЕОМ* (електронна обчислювальна машина), *ВІС* (велика інтегральна схема), *ГМД* (гнучкий магнітний диск), *ЗЗП* (зовнішній запам'ятовувальний пристрій), *ЛКМ* (локальна комп'ютерна мережа), *ЛОМ* (локальна обчислювальна мережа), *ОЗП* (оперативний запам'ятовувальний пристрій); в) твірною базою є один прикметник і складноскорочений іменник, утворений поєднанням скороченого прикметника та повного іменника: *ДЕЗ* (документаль-

ний електровз'язок). Цей СТ продуктивніший у порівнянні з наступним.

2. *Іменник + іменник (род. відм.) + іменник з прийменником* із значенням функціонального відношення поняття, вираженого стрижневим суб'єктно-об'єктним іменником стосовно залежного суб'єктно-об'єктного іменника: *БЗМ* (блок зв'язку з магістраллю), *БДС* (блок доступу до середовища). В даному випадку відбувається подальше і максимальне згортання предиката семантично елементарного речення разом із актантами: *блок, що зв'язує з магістраллю* → *блок зв'язку з магістраллю* → *БЗМ*. СТ малопродуктивний. Усього зафіксовано 14 трикомпонентних ініціальних абревіатур.

Чотирикомпонентні ініціальні абревіатури УТІ можуть творитися за двома принципово різними моделями: одномоментним поєднанням чотирьох твірних слів, за яким утворюються власне ініціальні абревіатури, як напр., *ППЗП* (програмовний постійний запам'ятовувальний пристрій), і поєднанням двох двокомпонентних ініціальних абревіатур у одну, як напр., *ОС РЧ* (операційна система реального часу) з переважанням першої моделі.

Власне ініціальні чотирикомпонентні абревіатури УТІ творяться за СТ, і семантично, і структурно подібними до трикомпонентних, відрізняючись лише кількісно:

1. *Прикметник + прикметник + прикметник + іменник* із значенням видового поняття стосовно терміна-іменника із вказівкою його функціональної особливості. Нами зафіксовано два структурні підтипи: а) твірною базою є три прикметники та іменник: *ППЗП* (програмовний постійний запам'ятовувальний пристрій), *ПЕОМ* (персональна електронна обчислювальна машина); б) твірною базою є простий прикметник, складний прикметник, утворений основокладанням прикметника з прикметником або іменника з прикметником із інтерфіксацією та іменник: *АІПС* (автоматизована інформаційно-пошукова система). СТ малопродуктивний.

2. *Іменник + іменник (род. відм.) + іменник (оруд. відм.) + іменник-атрибут (род. відм.)* із значенням функціонального відношення, вираженого віддіслівним іменником, між двома поняття, одне з яких виражене стрижневим суб'єктно-об'єктним іменником,

а інше — двома іменниками з атрибутивними відношеннями: *СКБД* (система керування базами даних). СТ непродуктивний.

3. *Прикметник + іменник + прикметник (род. відм.) + іменник (род. відм.)* із значенням двох видових понять стосовно термінів-іменників зі вказівкою їх функціональних особливостей: *ЄСПД* (єдина система програмної документації). СТ непродуктивний. Нами зафіксовано 5 чотирикомпонентних ініціальних абревіатур.

На ґрунті української мови є також одна п'ятикомпонентна ініціальна абревіатура *АСІТО* (автоматизована система інформаційно-термінологічного обслуговування), утворена двома стрижневими іменниками, семантика яких звужується простим чи складним прикметником.

Якихось загальних закономірностей щодо творення ініціальних абревіатур відшукати важко, схоже на те, що переважним чином їх конструюють довільно із початкових літер словосполучень, що мають загалом випадковий характер. Як зауважують деякі мовознавці, такого довільного конструювання не знає жоден інший спосіб словотворення [1:27]

Складноскорочена абревіація і з усіченням першої (перших) частини слова менш поширена (9 дериватів) у порівнянні з ініціальною (29 дериватів). При цьому необхідно послідовно розрізняти складноскорочене слово і слово, утворене за допомогою префіксоїда. Річ у тому, що лексичні компоненти іншомовного походження, які використовуються в абревіації, за формою можуть збігатися з префіксоїдами. Так, напр., у дериватах *автобіографія*, *автоінтоксикація*, *автопортрет*, *автореферат*, *автосугестія* компонент *авто-* (від грецького *αυτοζ* — сам) є префіксоїдом, а в дериватах *автопарк*, *автопоїзд*, *автосалон* він є скороченням від *автомобільний*. На таких засадах серед УТІ виділено такі СТ.

СТ *авто-* + іменник із значенням 'дія, названа віддієслівним іменником (рідше непохідним іменником), що виконується автоматично' (в даному разі *авто-* являє собою скорочення від *автоматичний*): *автовиклик* (← автоматичний виклик), *автовідповідь*, *автовирівнювання*, *автокод*, *автонабирання*, *автонумерування*. СТ продуктивний.

СТ *теле-* + віддієслівний іменник із значенням 'дія, що викону-

ється за допомогою телевізійної техніки' (скорочення від *телевізійний*): *телеоброблення*. СТ малопродуктивний.

СТ *теле-* + *-конференц-* + віддієслівний іменник із значенням 'дія, що призначена для спілкування за допомогою телевізійної техніки' (скорочення від *телевізійний конференційний*): *телеконференцв'язок*. СТ непродуктивний.

СТ *факс-* + іменник із значенням 'предмет, призначений для того, що називає скорочене слово' (скорочення від *факсимільний*): *факс-плата*. СТ непродуктивний.

Незважаючи на переважання малопродуктивних і непродуктивних СТ за абрєвіації, в цілому, як видно, вона є досить поширеним способом утворення УТІ, найпоширенішим серед усіх морфологічних способів. Такий стан пояснюється структурно-семантичними особливостями словотворення. Загальновідомо, що у терміносистемах практично усіх наук та галузей техніки найпоширенішим способом номінації нових понять є синтаксичний — утворення словосполучень на базі атрибутивних і суб'єктно-об'єктних відношень, що є своєрідним описовим способом номінації. Це найпростіший різновид номінації, який має експліцитний характер і тому часто зрозумілий для спеціалістів, що опановують дану сферу науки чи техніки. Однак йому бракує формальної ошадності, адже нагромадження термінів, що складаються із трьох, чотирьох, п'яти, інколи й більше слів, створюють значні перешкоди для ефективного спілкування. В такому разі, як правило, виступає словотвірний спосіб абрєвіації, частіше ініціальної. Спочатку, як правило, вони виступають лише як текстові скорочення з подальшим розшифруванням, але внаслідок наступного регулярного вжитку лексикалізуються і стають фактами мови, елементами його словника [1: 37]. Тим не менше, під час збирання матеріалу дослідження, було виявлено багато словосполучень, які не зазнавали ні ініціальної абрєвіації, ні словоскорочення.

Ми провели спеціальні дослідження щодо закономірностей актуалізації словотвірного способу абрєвіації на широкому словниковому матеріалі та матеріалі спеціальних текстів з інформатики, що дозволяє твердити про ряд чинників у формуванні УТІ.

Такими чинниками є, по-перше, величина частотності вживання терміна-словосполучення. Результати дослідження показують,

що аналітичним термінам (термінам-словосполученням) притаманний невеликий або середній ступінь вживаності, а для словосполучень, які зазнали аббревіації, — в чотири-сім разів вищий. За невеликої і середньої частотності вживання громіздкі словосполучення не стають на перешкоді спілкуванню, тоді як за великої частотності вживання словосполучення перестає ефективно виконувати комунікативну функцію і вимагає семантичної компресії, одним із виразних різновидів якої є аббревіація, насамперед, ініціальна.

По-друге, аббревіації зазнають частіше багатокomпонентні словосполучення (три-, чотирикомпонентні), ніж двокомпонентні. Відношення трикомпонентних словосполучень, що не зазнали аббревіації, до тих, що скоротилися, становить $1/2$, тобто близько 50% трикомпонентних словосполучень зазнали аббревіації. Серед чотирикомпонентних словосполучень випадків аббревіації зростає до 70%, тоді як серед двокомпонентних словосполучень аббревіація поширена лише у близько 10% випадків.

Переважаюча частина ініціальних аббревіатур виникла ще за першого етапу розвитку УТІ, тобто в 50-х–60-х рр. ХХ ст. на підставі калькування відповідних російських аббревіатур. З 29 ініціальних аббревіатур УТІ 19 мають радянське походження, напр.: *АПС, АЛП, АРМ, ГМД, ДКОІ, ЕОМ, ЗЗП, ОЗП, ОК, ПЕОМ, ППЗП*.

Частина з них має паралельні неаббревіатурні відповідники англійського (рідше французького) походження, напр.: *ГМД* — дискета, *ЕОМ* — комп'ютер, *ЗЗП* — вінчестер, *ОЗП* — оперативна пам'ять. Решта 12 аббревіатур є кальками з англійської мови, напр.: *АЦП, БД, БДС, БЗМ, ВІС, ЛКМ, СКБД, ЦАП, ЦП*. Можливо, під впливом англійської мови, де аббревіація дещо менш поширена, в УТІ протягом другого етапу розвитку з'явилася порівняно невелика кількість УТІ, утворених способом аббревіації.

Таким чином, для творення УТІ використовуються два типи аббревіації — ініціальний та складноскорочений з домінуванням першого. Ініціальні аббревіатури УТІ творяться за вісьмома дво-, три-, чотири- і п'ятикомпонентними СТ переважно на підґрунті трикомпонентних атрибутивних словосполучень. Складноскорочені аббревіатури творяться за чотирма СТ з компонентами *авто, теле-, телеконференц-, факс-*.

Головними чинниками функціонування аббревіації є синтаксичні підвалини номінації нових понять зі згортанням словосполучення до аббревіатури за великої частотності вживання терміна-словосполучення та за його багатоконпонентності (понад два).

1. Алексеев Д. И. Аббревиатуры как новый тип слов // Развитие словообразования современного русского языка. – М., 1966. – С. 13-37.

2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К., 1999.

3. Нелюба А. М. Про одне скорочення, його перебіг і наслідки (Спостереження тимчасово аполітичного мовознавця) // *Ucrainica I: Societas ukrainistica. Problmy jazyka, literatury a kultury: Sb. Clbnksc: 2 Olomouckij symposium ukrainistc 26-28 srpna 2004.* – Olomouc: Univerzita Palackijho v Olomouci, 2004. – S. 195-199.

4. Словотвір сучасної української літературної мови. – К, 1979.

УДК 811.163.2'282'36

В. О. Колесник

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАЛИШКИ ДВОЇНИ В СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ ТА ДІАЛЕКТАХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

У статті розглядається одна з особливостей морфологічної системи слов'янських мов – двоїна, яка є архаїчною для української мови, але збереглася в іншому значенні в сучасній болгарській мові та її діалектах.

Ключові слова: морфологія, діалектологія, двоїна, категорія числа, категоріальне поле числа, болгарські переселенські говірки.

One of the peculiarities of morphological system of Slavonic languages – dualis is archaic for Ukrainian languages but productive in the contemporary Bulgarian language and Bulgarian transmigratory dialects with other semantics have been described in the article.

Key words: morphology, dialectology, dualis, category of the number, categorical field of number, Bulgarian transmigratory dialects.

Форми двоїни зникли в більшості слов'янських мов. Сьогодні форми двоїни, вживані для позначення двох осіб або парних предметів, залишилися живою категорією тільки у словенській та лужицьких мовах. Певною мірою вони збереглися також у кашубщині та в українських пд.-зх. і пн. говірках, рідше пд.-сх. (*дві руки, дві селі, дві сестри, чотири відрі*), а також в орудному відмінку пле-

чима, вухами, очима, тима, сима, якими (в ряді пд.-зх. говорів) [2: 44]. У сучасній українській літературній мові залишки форм двоїни зберігаються у закінченні *-има* в іменниках *очима, плечима, дверима, грошима* (хоч частіше *грішми*) та в наголошуванні іменників у сполученні з числівниками *два, три, чотири*, а також у словах *очі, вуса, рукава, плечі, вуха* [2: 44; 5: 122].

Континуантом старої форми називного і знахідного відмінка двоїни іменників *-о* і *-jo*-основ відмінювання у сучасній болгарській мові є так звана кількісна форма (болг. *бройна форма*). Цю форму зберегли в сучасній болгарській мові тільки іменники чоловічого роду. Особлива форма множини іменників чоловічого роду вживається при поєднанні з кількісними числівниками і словами *колко, няколко, толкова*. Генетично ця специфічна риса болгарської мови пов'язана з категорією двоїни. Причини появи кількісної форми І. Гирибов пояснює збігом старої називно-знахідної форми двоїни ім. чол. р. продуктивної *о*-основи з формами род. відм. однини цих іменників [1: 129]. Цього збігу не відбулося в іменниках жіночого і середнього роду.

Кількісна форма в болгарській мові, як і іменники чоловічого роду в російській і сербській мовах у сполученні з числівниками 2, 3, 4, має закінчення *-а*. Тому немає підстав стверджувати, що болгарська мова щодо цих форм є винятковою на тлі інших слов'янських мов. У російській і сербській мовах іменники після числівників 2, 3, 4 керують родовим відмінком однини, а в чеській, словацькій, польській, білоруській і українській – називним відмінком множини. У словенській і лужицьких мовах зберігається дуаліс і архаїчне узгодження між числівником та іменником. При цьому в усіх мовах іменники трьох родів однозначні щодо форм сполучення з числівниками. У сполученні з числівниками 5 і більше вони у всіх слов'янських мовах мають форми родового відмінка множини.

За формою іменника після числівника 2 П. Пашов [3: 117] ділить слов'янські мови на кілька груп:

болгарська і македонська;

російська, сербська, хорватська;

чеська, словацька, польська, білоруська, українська;

словенська, лужицька, староболгарська.

За формою іменників після 3 і 4 перші дві групи залишаються незмінними, а в третю групу входять всі інші слов'янські мови включно зі староболгарською. У класифікації мов за формою іменника після числівника 5 утворюються тільки дві групи мов: 1) болгарська і македонська; 2) всі інші слов'янські мови включно із староболгарською.

Повне вирівнювання форм іменників після всіх числівників (крім числівника *один*) відбулося тільки в болгарській і македонській мовах, у яких після всіх числівників вживається форма множини, що вказує на завершення відокремлення числівника як окремої граматичної категорії [3: 114]. Це відокремлення пов'язане насамперед із втратою роду, оскільки для числівника як для самостійної частини мови категорія роду не характерна.

Як уже відзначалося, у болгарській літературній мові кількісну форму мають іменники чоловічого роду; не мають цієї форми іменники середнього і жіночого родів. Але в окремих болгарських говірках деякі іменники жіночого і середнього роду мають дві форми множини у поєднанні з числівниками, одна з яких відрізняється від іншої наголосом. У центральних балканських говірках знаходимо дві акцентно розмежовані форми: *три черямсла, три рала*, але *много черяслам, ралам*. Ці залишкові архаїчні форми, мабуть, є свідками існування кількісної форми трьох родів у поєднанні із числівниками 2, 3, 4, а потім і з іншими числівниками та кількісними прислівниками.

У бессарабських болгарських говірках зафіксовано кількісну форму і в іменників жіночого роду: *две рьмци*, але множина – *ръцем* (с. Кирнички). У сполученні з числівниками іменник *рука* майже в усіх досліджених говірках має варіативне закінчення: *з дв'а рац'ем* і *з дв'а рьмци* – *З'емі гу с дв'ети рацем* 'Візьми його двома руками'; *Улуй гу с дв'ети си рьмци* 'Злови його двома руками'. При цьому формою колишньої двоїни, мабуть, слід уважати форму *рьмци*. У говірці с. Городне, напр.: *Две рьмци* 'Дві руки', але – *Умий си рьцемти* 'Помий руки'.

Оскільки іменник *вечер* у говорі належить до чоловічого роду, то до цієї групи відноситься і форма *три вечера*. У досліджуваних говірках зафіксовані також у сполученні з числівниками форми *дв'а лели, дв'а уйни*, але *млогу лелини, уйнини*. Наголосом розрізня-

ються форми: *двети дъмитери* ‘дві дочки’ і *синуї и дъштерим* ‘сини і дочки’. Однак це розмежування непослідовне. Інші назви родичів мають у кількісній формі наступні форми: *дв’а майки, двата // двамата башта, двамата уйчу, двамата ми чичува* (мн. *чичуви*).

У метрополії деякі західноболгарські говори, напр., білосладинський, не мають кількісної форми або вживають її непослідовно, що спостерігається меншою мірою в східних говорах. Це дає підставу болгарським діалектологам припустити, що поширення втрати кількісної форми відбувається в діалектах у напрямку із заходу на схід [6: 21].

Частотність вживання кількісної форми в болгарських текстах досліджував М. Янакієв, який відзначав: “Показовими є також для історії новоболгарської літературної мови дані про глотометричну поведінку морфеми, яку можна назвати *a*-формативом родового відмінка. Це, звичайно, насамперед так зване родово-знахідне закінчення іменників – назв живих предметів чоловічого роду, головним чином власних назв (*Диогена, Сократа*). Частотність цієї морфеми зменшується в міру того, як у свідомості болгарських письменників стверджувалася думка, що болгарські народні говори є представниками мови аналітичного (безвідмінкового) типу” [8: 406]. Відзначено також незначну частотність її вживання в текстах сучасних болгарських письменників: там, де засвідчена ця морфема в сучасних болгарських текстах, вона з’являється “в ролі петрифікованих рецидивів флективних форм родового відмінка, як, напр., у прислівниках *отдавна, удома*, у фразеологізмах типу *олелия до бога* або в так званих кількісних формах іменників, що трактують як залишок закінчень двоїни типу *два стола, сто коня, три изстрела*. Глотометрична поведінка цієї морфеми показує, що норма низької частотності вживання морфеми *a*, яка характеризує сучасну болгарську мову, не існувала під час створення дамаскинів, але фіксується під час появи Рибного букваря П. Берона. Ця норма, мабуть, виникла пізніше, але наскільки пізніше, поки неможливо встановити без додаткових досліджень” [8: 406].

Кількісна форма в болгарській мові історично є приреченою. В одній із своїх статей “Реквием за бройната форма на съществителните имена от мъжки род” І. Харалампієв відзначає, що в сучасній болгарській літературній мові вона характерна тільки для

іменників чол. роду, її вживання є мінливим і важкорегульованим [7: 64]. Ряд зрушень у нормі літературної мови як саморегулюючої системи з можливістю реалізації закладених у ній потенцій є результатом внутрішніх тенденцій її розвитку. До таких належить тенденція до втрати відмінкових форм імені й у зв'язку з цим активне зникнення з уживання кількісної форми і заміну її звичайною формою множини типу *пет войници* (замість раніше поширеного *пет войника*). Назви осіб у болгарській літературній мові після числівників і лексем *колко*, *няколко*, *толкова* все частіше вживаються у формі множини: *петдесет* и *пет войници*, *сто* и *петдесет учителя*, *триста летовници* [4: 223]. Форма множини вживається і після прислівників *колко*, *толкова*, якщо вони функціонують не як питання, а в експресивній функції у складі окличних речень: *Колко романи и разкази е прочел този ученик?* (пор.: *Колко романа е написал И. Вазов*) [4: 223].

Причини руйнування кількісної форми в болгарській мові у період зникнення форм жіночого і середнього роду болгарські вчені пояснюють переходом болгарської мови від синтетизму до аналітизму і збігом форм називного відмінка множини іменників жіночого і середнього роду з відповідними кількісними формами: “Збережена і до сьогодні кількісна форма іменників чоловічого роду входить у суперечність із вимогами системи, оскільки будь-яка граматична іменна категорія повинна мати формальні маркери для всіх родів” [4: 21].

Збереженню кількісної форми в бессарабських болгарських діалектах сприяє, на наш думку, функціонування переселенських говірок у “відмінковому” оточенні: білінгвізм носіїв говору і збіг цієї грами з формою родового відмінка іменника в російській мові. Втраті кількісної форми в говірках може сприяти уніфікація граматичних засобів вираження тих самих або схожих значень. Так, запозичені іменники у поєднанні з числівниками і лексемами *колко*, *няколко*, *толкова* набувають форми або на *-а* (як і кількісна форма), або на *-и* (як форми множини). У мовленні того самого інформанта зустрічаються, напр., форми: *Има н'акулку пресни источник* і *Има н'акулку пресни источник* (Нова Іванівка); *Ф класа трийси уч'еники* і *Ф класа трийси уч'еника* (Кирнички).

Найпослідовніше кількісна форма вживається з числівником

два, що пояснюється, можливо, вокальною гармонією, яка виникає при сполученні цих форм. На думку П. Пашова, “існує взаємна залежність між формою *два* і кількісною формою іменників чоловічого роду, які завжди закінчуються на *-а/-я* після цього числівника. Це своєрідна вокальна гармонія” [3: 115].

Щодо кількісної форми відзначимо, що, бессарабські болгарські говірки зберігають архаїчні кількісні форми жіночого роду і не виявляють тенденції до руйнування цієї форми. Специфіка закінчень цих форм підтримується в досліджуваних говірках впливом російської мови, у якій наявні форми родового відмінка іменника з тими ж закінченнями, якщо іменник вжито у сполученні з числівниками.

1. *Гълъбов И.* Проблемът за члена в български и румънски език. – София: БАН, 1962.

2. *Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г.* Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К.: Либідь, 2001.

3. *Пашов П.* Българска граматика. – София: Хермас, 2002.

4. *Стоянов С.* Граматика на съвременния български език. – София: Наука и изкуство.

5. *Українська мова. Енциклопедія.* – К.: Українська енциклопедія, 2000.

6. *Харалампиев И.* Развойни процеси в съвременния български език // Българистични проучвания. Вып. 8. — Велико Търново, 2002. – С. 16-29.

7. *Харалампиев И.* Реквием за бройната форма на съществителните имена от мъжки род // Проблеми на българската разговорна реч. – Велико Търново, 1994. — Кн. 2. – С. 67-76.

8. *Янакиев М., Котова Н.* Грамматика болгарского языка для владеющих русским языком. – М., 2001.

Н. М. Хрустик, О. Г. Цехмейструк

ФУНКЦІЇ ІЛОКУТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТИВ У ДОКУМЕНТАХ ГЕНЕРАЛЬНОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У пропонованій статті досліджується функціонування лінгвістичних засобів впливу у текстах документів генеральної канцелярії Богдана Хмельницького. Розглядається взаємозв'язок між можливими інтенціями адресанта, ситуацією спілкування і повідомленням.

Ключові слова: ілокутивні мовленнєві акти, ситуація спілкування, документи генеральної канцелярії Богдана Хмельницького.

The article deals with the linguistic means of influence in the texts of the documents by Bohdan Khmelnytsky. Interconnection between the addressor's possible intentions, the communicative situation and the message are investigated.

Key words: illocutive speech acts, communicative situation, the documents by Bohdan Khmelnytsky.

Комунікативно-прагматичний підхід до вивчення мовних одиниць має наслідком пошук розвитку таких лінгвістичних напрямів, як прагмалінгвістика, соціо- і психолінгвістика, які мають спільний об'єкт дослідження — особистість та її пізнавальну діяльність, особистість та її роль і місце в суспільстві, особистість та її мовну і мовленнєву компетенцію.

Сучасні тенденції розвитку мовознавства спонукали до вивчення природи мови не як відчуженої від людини сутності, а як унікальної людської здібності, засобу спілкування і впливу. Виходячи з цього, значення і стилістичний ефект тексту розглядаються як продукт діалогічної взаємодії між автором, контекстом авторського творення, текстом і контекстом розуміння читача, де контекст включає в себе різноманітні соціоісторичні, культурні та інтертекстуальні фактори.

Однією з теорій, де знайшла застосування ця ідея, була теорія мовленнєвих актів, що розвинулася у межах прагматики в результаті досліджень З. Вендлера [5], Дж. Л. Остіна [8], Дж. Р. Сьорля [11], Р. С. Столнейкера [12], П. Ф. Стросона [13], Дж. О. Урмсона [14]. Згідно з цією теорією зв'язок між тим, що ми маємо на увазі, коли говоримо, і тим, що позначає речення, не є випадковим, отже

треба враховувати як інтенційний, так і конвенційний аспект, і особливо співвідношення між ними. Здійснюючи ілокутивний акт, мовець має намір отримати певний результат, змусивши слухача розпізнати його намір отримати цей результат. Незалежно від того, чи вживає адресант слова у буквальному смислі, чи ні, це розпізнання здійснюється завдяки тому факту, що правила пов'язують вжиті ним вислови з отриманням даного результату. У цьому полягає прагматична спрямованість повідомлення. Виходячи з цих положень, стиль тексту можна розуміти як відповідну взаємодію між адресантом, текстом, адресатом і позатекстовою реальністю.

Відомо, що мова документів має бути точною, чіткою, двозначність при сприйнятті написаного не повинна виникати. Усталені сполучення слів (мовні штампи, кліше) допомагають зробити текст відповідним цій вимозі. Вони є визначальними у документації, оскільки тип, на думку М. П. Брандес, “перетворює суттєве на стан наочної і зрозумілої реальності, спрощує складне та заплутане” [4: 99]. Типові мовленнєві форми членують словесний матеріал, допомагають побачити, запам'ятати і аперцепувати його цілковито по-іншому. Зазвичай для людини типові форми є відправним пунктом для розуміння абсолютно індивідуалізованої конструкції мовленнєвого утворення. М. Пещак у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що у грамотах 15 ст “кожна частина має свою структурну організацію, що окреслює для неї певне коло лексичних одиниць і зумовлює досить усталені штампи її викладу” [9:17]. Те саме стосується і універсалів генеральної канцелярії Богдана Хмельницького, в яких наявні “усталена композиція, традиційні кліше, відповідна лексика й синтаксична організація речень” [1: 47].

Якщо розглядати особливості побудови та сприйняття дипломатичних листів, то слід зауважити, що конвенційна природа висловленого таким чином мовленнєвого акту, по-перше, збільшує його вагу у комунікативній діяльності, а по-друге, сприяє стандартизації і накладає деякі обмеження на засоби його здійснення згідно з вимогами даної суспільної групи. Оскільки панівними стратегіями під час побудови дипломатичного тексту є аналогічна (згідно з відповідними зразками) та конструктивно-генеративна (згідно з конкретним комунікативним завданням), то “мова дипло-

матичних документів характеризується певною вільністю, поєднаною із суворістю форми” [2:13]. Цього можна досягти шляхом звернення до “наборів мовленнєвих актів”, або наборів зразків, що зазвичай вживаються у відповідному контексті (будь-який з цих зразків обов’язково визначається як певний мовленнєвий акт [16:261]). Подібні типові вислови називають також мовними формулами (одним із значень англійського слова “формула” є “усталене розташування слів, вживане у традиційних ситуаціях” [15:431], тому в нашому дослідженні за допомогою цього терміна визначатимемо мовні штампи як в дипломатичних листах, так і в універсалах).

Оскільки виникнення жанрів юридичних і дипломатичних документів сприяло виробленню норм офіційно-ділового стилю в українській мові, то дослідження типових висловів у документах епохи Визвольної війни допомагає краще зрозуміти не лише зміст, але й будову цих текстів, визначити фундаментальні принципи створення офіційно-ділових документів.

Мета статті — дослідити роль мовних формул як засобів впливу на адресата в текстах документів генеральної канцелярії Богдана Хмельницького.

Перформативні висловлювання не описують ситуацію, а створюють її. Тому вибір того чи іншого варіанта, на думку Г. Г. Почепцова (мол.) [10], залежить від того, негативною чи позитивною є ситуація для мовця і ким він є стосовно даної денотативної ситуації. Розглянувши цей взаємозв’язок на прикладах з документів Б. Хмельницького, ми виділили вісім типів ілокутивних функцій, які виконують прямі та непрямі перформативні висловлювання.

Тип 1: подяка, похвала, привітання

Позначає позитивну реакцію адресанта на поведінку адресата або події, важливі для обох сторін. За допомогою висловлювань цього типу адресант показує, що денотативна ситуація, яка склалася, цілком відповідає його прагненням: “За так показаную ласку, которую нам і всему Войску Запорозському показоват рачиш, *велце* вашей милости *дякуєм*” [7:224].

Тип 2: вибачення, проблемні ситуації

Вказує на наявність певних труднощів і намагання досягти розуміння з адресатом. Це ситуації негативного впливу, яких за-

знає не сам ініціатор дій, а інша особа. В універсалі: *“От незбожних, а наддер своволних людей, а барзій поганов місца святиє монастира внівеч обернули і доценту спустошили, за што ми от давних часов голови свої покладаєм, за віру нашу православную і за цілоств домов божиїх, а тепер, где би їм болий ратунок, яко от синов церковних бил, то еще барзій спустошене”* [7:56].

Тип 3: наказ, порада, прохання

Спроби безпосередньо вплинути на подальшу поведінку адресата. Перформативні ситуації передують денотативним у часі, до того ж не лише передують, але й задають майбутню денотативну ситуацію, яка вважається негативною для слухача, бо все, що він виконав без власної ініціативи, маркується ним як дія, у виконанні якої зацікавлений у першу чергу не він, а адресант (*“Прошу тебе, великий господине воевода, да будет ласка твоя на тех людей, мещан наших нежинских,... чтобы те денги оним оддани били, барзо тебе прошу, а ми также вашим людем торговим любов покажимо”* [6: II,382]).

Тип 4: обіцянка, згода, підтримання контакту, засвідчення документа, затвердження на посаді

Ситуації, які плануються, матимуть позитивні наслідки для адресата, висловлюється певне зобов'язання, взяте на себе адресантом (*“Ми, угледівши і маючи залеценє і поцтивіє поступки помеленого Іоанна Скиндера, повагою нашою гетманскою за войта і дозору міста єго королевской милости Чернигова постановляємо і стверджуємо”* [7:147]).

Тип 5: відмова, санкція

Показується можливість погіршення стосунків. Дії, які плануються, матимуть негативні наслідки для адресата (*“Которому то листу нашому аби никто не бил спречний і овшем у кожного аби бил цоле і непорушне держан, под каранєм срокгим войсковим, што кожний спречний за данєм нам відомості, яко квалтовник листов наших гетманских будет срогго покаран”* [7:147]).

Тип 6: передача інформації

Подібні вислови вводять повідомлення в текст. В основному вони є нейтральними, але можуть і виражати ставлення до нової інформації з боку адресанта, особливо, якщо його точка зору збігається з точкою зору адресата (*“Певная вість пришла свіжо...”*

[7:614]; “Особливе ж *весть потішня* *пришла* к нам із землі Шведскоє” [7:370]).

У процесі дослідження ми з’ясували, що незважаючи на певні стандарти, за якими створювалися документи епохи гетьманування Богдана Хмельницького, у них значною мірою втілена ілюктивна складова, тобто адресант висловлює власне сприйняття чинників навколишньої дійсності, актуальних під час створення повідомлення. Оскільки варіативність висловлення змісту була передбачена обома сторонами, повсякчас поставала необхідність вибору між декількома альтернативними засобами.

Саме в цих виборах, які має здійснити адресант, ми можемо знайти, на думку Р. М. Блакара, підстави для твердження, що “використання мови передбачає здійснення влади” [2:48]. Навіть близькі за змістом вислови можуть підкреслювати або позначати різні дії або різне ставлення до того, про що йдеться. Отже, різноманітність ситуацій визначає різноманітність змістів одного і того самого вислову. Повідомлення при цьому не лише відображає ситуацію, воно стає її оцінювальним підсумком, необхідним для подальшого спілкування. Це відбувається за допомогою прямих та непрямих ілюктивних мовленнєвих актів, які виконують шість типів функцій, що залежать від мети, денотативної ситуації, а також від особливостей її пристосування до висловлювання чи висловлювання до неї під час мовленнєвої діяльності.

Ефективність мовленнєвої взаємодії визначається тим фактором, наскільки успішно вдалося комунікантам вплинути один на одного з метою зміни поведінки. Здійснення впливу стає можливим, якщо адресант враховує не лише власну точку зору, але й те, як визначає дану ситуацію адресат. Тоді документи дійсно сприяють співробітництву, виникненню діалогічної ситуації, де між учасниками панують одночасно відносини симпатії та визначеної етикетом дистанції.

Але якщо розглядати термін “діалог” у більш вузькому значенні, тобто лише як безпосереднє голосне спілкування людей вічна-віч, то листування швидше можна було б розцінити як обмін монологіями, враховуючи як особливості взаємодії кореспондентів, так і те, що мовні засоби, вживані в листах, є характерними для монологічного типу мовлення. Прикладом монологічного

типу мовлення можуть бути універсали, які, хоча й адресовані конкретній групі осіб, але не передбачають іншої відповіді, крім виконання висловленого в них наказу. Їхньою характерною особливістю є чітка визначеність жанрових ознак, композиційна і синтаксична усталеність, що дало змогу виділити у їхньому складі мовні формули, які входять до “набору” того чи іншого мовленевого акту. Юридичні документи генеральної канцелярії Богдана Хмельницького (універсали, накази) були на той час важливим засобом впорядкування внутрішнього життя країни.

Оскільки прагматична спрямованість тексту тісно пов’язана з його стильовою природою, то, досліджуючи особливості функціонування мовленнєвих актів у документах різних періодів, можна простежити спадкоємність і змінність традиції в українському офіційно-діловому стилі.

1. *Ажнюк Л. В.* Стилістичний синтаксис універсалів канцелярії гетьмана Богдана Хмельницького // Мовознавство. – 1993. – № 4.

2. *Алкаді Мансур Салех Абду.* Дипломатичний підстиль у структурі офіційно-ділового стилю мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998.

3. *Блакар Р. М.* Язык как инструмент социальной власти // Психология влияния. – СПб, 2001.

4. *Брандес М. П.* Стилистический анализ (на материале немецкого языка). – М., 1971.

5. *Вендлер З.* Иллокутивное самоубийство: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.

6. *Воссоединение* Украины с Россией: В 3 т. – К., 1954. — Т. 2,3.

7. *Документи* Богдана Хмельницького (1648-1657) / За ред. І. Крип’якевича та І. Бутича. – К., 1961.

8. *Остин Дж. Л.* Слово как действие: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.

9. *Пецак М. М.* Стиль ділових документів 14 ст: Структура тексту. – К, 1979.

10. *Почепцов Г. Г. (мл.)* Коммуникативные аспекты семантики. – К., 1987.

11. *Серль Дж. Р.* Классификация иллокутивных актов: Пер. с англ // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17.

12. *Столнейкер Р. С.* Прагматика: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.

13. *Стросон П. Ф.* Намерение и конвенция в речевых актах: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17.

14. *Урмсон Дж. О.* Парентетические глаголы: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.

15. *The concise Oxford dictionary of current English* /Ed. by D. Thompson. – 9th ed. – Oxford, 1995.

16. *Sociolinguistics and Language Teaching* / Ed. by S. L/ Mc Kay and N. Hamberger. – Cambridge, 1999.

УДК 811.161.2'373.7:070

Т. Л. Нежинська

**МІРА ТОЛЕРАНТНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ
У ДЗЕРКАЛІ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ
(на матеріалі газет одного тижня)**

Статтю присвячено з'ясуванню процесу відбиття політичних настроїв у мовній практиці українських видань засобами прецедентних феноменів. Можливим виявляється прогнозування появи прецедентних висловлювань у певних виданнях із врахуванням специфіки його інтенцій.

Ключові слова: прецедентний феномен, прецедентна ситуація, прецедентне висловлювання, ЗМІ.

The article deals with the research of the process of reflection of political climate in language of Ukrainian periodicals through precedental phenomena. And it seems possible to predict the appearance of precedental utterances in some publications taking into consideration the peculiarities of its intentions.

Key-words: precedental phenomenon, precedental situation, precedental utterances, mass media.

Як відомо, друковані ЗМІ намагаються бути дзеркалом суспільного життя у їх провідній функції — формуванні громадської думки. Та це — викривлене дзеркало, і кут викривлення його складатимуть політичні уподобання, віросповідання, національна приналежність і т. ін. Вияв професійності журналіста — у вмінні не провокувати конфліктні ситуації, не призводити до протистояння, об'єктивність перш за все.

Проте моральна охайність будь-кого, хто залучений до читання, часто піддається трансформаціям — прямим чи прихованим, більшою чи меншою мірою, являючи небезпеку газетного дискурсу (як і теле-, і радіодискурсу) у маніпуляції свідомістю читачів [1:139]. Проблема дослідження мовленнєвих засобів впливу складає *актуальність* вивчення (у нашій роботі цей аспект також висвітлений), *новизною* є досягнення маніпулятивного ефекту у різних його

проявах засобами саме прецедентних феноменів (далі ПФ) в українському газетному дискурсі.

Завданням дослідження є з'ясування процесу відбиття політичних настроїв у добу передвиборних перегонів у мовній практиці українських видань засобами ПФ. Для цього простежимо висвітлення однієї події (упродовж одного тижня) мовними засобами, зосереджуючи увагу на процесі і механізмі породження національних ПФ, тривалість у часі яких зумовлюється ступенем актуальності донора-прецедента. Таким донором стала досліджувана прецедентна ситуація (далі ПС): прибуття кандидата в Президенти України В. Януковича до Івана-Франківська у вересні 2004 р.

Матеріалом стали дві газети одного тижня жовтня, що відбивають подію вересня (вище названа ПС), це “Вільна думка”, незалежний громадсько-політичний часопис Волині (далі — ВД) та “Україна молода” (далі – УМ). Національна свідомість бере за пріоритетні такі ознаки виборця, як надійність, досвідченість, сильний характер і т. ін. На цьому, як відомо, “спекулює” передвиборча кампанія, нівелюючи першозміст слів, у політичній рекламі зокрема, і завдяки найкоротшому і вірнішому шляху до підсвідомості, яким є мовна (комунікативна) сугестія [9:21], успішно впливає на вибір/установку тих або інших переваг у діяльності людини. Як реакція масової культури — гра з високим / низьким, офіційним / буденним, серйозним / смішним. Результат — масове поширення “народної творчості” засобами інтернету та друкованими виданнями ЗМІ.

Абстрагуючись від політичних уподобань, спробуємо з суто наукової точки зору подати висвітлення події вересня і особи кандидата у друкованих ЗМІ й того, як зазначена подія спричинює появу у національній свідомості певного ставлення, відбите у інноваційних прецедентних висловлюваннях (далі ПВ), що віддзеркалюють та формують громадську думку.

У попередній нашій роботі [6] йшлося, зокрема, про те, як концепт “передвиборчі обіцянки” виступає об’єктом пародіювання через засіб концепт “проповідування істин”. Комічний ефект будеться на тому, що зіставляється жанр, який претендує на формулювання сталих істин, із таким, що у свідомості сучасника вже

не пов'язаний із правдивим відображенням реальності, тобто пердвйборчі обіцянки кандидатів [6:507]. Численні приклади ПВ у газетному дискурсі, підданих карнавалізації (концепція “сміхової культури” та поняття карнавалу в М. Бахтіна [8:8]), — підтвердження тому: напр., *Возлюбіть депутата, як самого себе; Євангелія від кандидатів* і т. ін.

Проте досліджувані ПВ були такими, джерелом яких був текст Біблії. Цього роду прецедентні тексти (далі ПТ) класифікуються дослідниками як універсально-прецедентні [4:96]. Прецедентними також можуть бути тексти окремого народу, утворюючи розряд національно-прецедентних, — тимчасових, сталих, довготривалих тощо. Історія сучасності творить ситуації, що з глобалізацією масовоінформаційних процесів завдяки появі аудіовізуальних та електронних ЗМІ та деяким іншим чинникам набувають статусу прецедентних, утворюють клас національно-прецедентних ситуацій (ПС — “деяка “еталонна”, “ідеальна” ситуація, пов’язана з набором певних конотацій; означальними ПС можуть бути ПВ чи П І (прецедентне ім’я) або непрецедентний феномен як атрибут ситуації “[5:172].

ПС стала подія вересня 2004 року, широко експонована ЗМІ, як у кандидата в Президенти України В. Януковича, що приїхав до Івано-Франківська, студент ВНЗ жбурнув яйцем та наслідки цього. ЗМІ жваво відреагували на цю подію. Після висвітлення у ЗМІ ПС набуває інтенсифікації (комунікація, за Почепцовим Г. Г., — інтенсифікація наявних комунікативних інтенцій з метою досягнення спрогнозованого результату [7:19]). Іntenції видань віднаходять своє вираження у ПВ, появу яких певною мірою можна прогнозувати (виходячи з природи ПВ як такого, за яким завжди стоїть ПС та/чи ПТ), проте що саме стане атрибутами ПС, визначатиметься тільки самою ПС.

ВД [15. 10. 2004. № 40. с. 8] на одній сторінці містить 20 міні-текстів (анекдотів, дібраних журналістами ВД (за їх зазначенням, з мережі Інтернет) під заголовком *Україну врятують кури* та колаж із ПВ *Слабкість року 2004. ТОМУ ЩО на яйця німечний*. Усі вони об’єднані названою ПС (як виявляється далі, первинною відносно породжуваних нею наступних ПС) та П І кандидата (П І містить два компоненти та позначає одне поняття). Аналіз вияв-

лених 20 ПТ дає можливість виокремити **первинну ПС**, її ознаки, конотації, означальні ПВ таким чином:

ПС-1: прибуття кандидата до міста, що закінчується паданням кандидата від кинутого яйця. ПС-1, по-перше, спричинює появу у ВД ПВ *Слабкість року 2004* (із застосуванням компонентів відомого ПВ Вибір року) та висловлювання *ТОМУ ЩО на яйця немічний* (що знову-таки відсилає до відомого ПВ), по-друге, породжує такі ознаки П І, як “людина слабка”, “така, що боїться яєць”, що у подальшому стануть у нагоді.

Вторинною назвемо **ПС-2** з ТБ, де кинутий предмет описується як “важкий тупий предмет”, виокремлюється ПВ *Важкий тупий предмет* на позначення кинутого, що у текстах ВД [15. 10. 2004. № 40. с. 8] виконує роль позначення-символа П І із штучним перенесенням ознак позначуваного як конотації нового ПВ: “*Важкий тупий предмет* не знайшли: його підхватили під руки і повезли”.

Похідною також є **ПС-3** із відомостей у ЗМІ про згадувану особу, що мала судимості. Тепер при прямих/непрямих згадуваннях цього ім’я у текстах ВД здійснюється апеляція не до власне денотата, а до набору виокремлених диференційних ознак прецедентного імені (далі ПІ): “людина обмежена”, “низького інтелектуального рівня” та усіма можливими конотаціями, пов’язаними із особою — типовою серед колись позбавлених волі (називає себе “чмо” замість “мачо”, жарт щодо майбутньої “України” з гімном “Мурка” і т. ін. // ВД [15. 10. 2004. № 40. с. 8].

Бачимо, як анекдот, зразок масової культури, у примітивній формі і неприхованою “поверхневою” інтенцією жарту здатний нав’язувати певне оцінювання навколишнього світу (за термінологією І. Ю. Черепанової — установок [9:26]), сприяти засвоєнню шляхом повчання тенденції думати про будь-що певним чином. За спостереженнями, ВД обирає позицію самоусунення лише завдяки використанню російської мови в українському виданні як засобу подання текстів, проте різкість суджень характеризується деякою агресивністю “гумору”.

Атрибут **ПС-1** та **ПС-2** — **(розбите) яйце** — у карнавальному світосприйнятті також зазнає трансформацій, поширюючись із сфери політики у побутову, сферу фізіології, дитячого фольклору, реклами. Це:

“десяток їх” купила — зізнається у тексті господарка, боючись роздратувати наляканого // ВД [15. 10. 2004. № 40. с. 8]);

“начинка пиріжків”, що дратує “героя” текстів //ВД);

“яйця — фізіологічна ознака” (не пускають за їх наявності на прес-конференцію // ВД);

“яйце на дубі” — символ смерті (від казкового Невмирушого на підставі цієї ознаки не відрізняється, в принципі, нічим “герой”/ /ВД);

“трудновыводимое пятно” [від яйця] (“Мой муж часто приходит с работы со свежими трудновыводимыми пятнами” //ВД, як ПВ з ПТ–реклами миючого засобу із доданим атрибутом ПС-1).

Звісно, декодування тексту на зразок “Опечатка: “Сегодня Президент Украины...””; або “Новости 1+1: по уточненным данным голосования, новым гимном будет не “Мурка”, а “Курка” і т. ін. можливе лише за умов обізнаності із ПС-3, у іншому разі інформація перетворюється на комунікативний шум.

Загалом незалежний громадсько-політичний часопис Волині дає нам чимало цінного оригінального матеріалу, тобто ПВ: *Слабкість року 2004; ТОМУ ЩО на яйця німечний; Україну врятують кури; Важкий тупий предмет; Чоловік часто приходив з роботи із “трудновыводимым пятном”; Президент України* [ВД. 2004. 40. 8] та ін., що актуалізуються ПС-1, ПС-2, ПС-3 і породжують далекі від політики оригінальні ПС-4: проблеми прання домогосподарок, “фантастична” ПС-5: новий керівник “своєї” “нової держави” та ін. Природа гумору видання має певні тенденційні ознаки.

Інше видання, взяте для дослідження, — “Україна молода” — (жовтень 2004 року. № 183, 184, 185, 186) на 6 умовних сторінках вміщує 10 ПВ. Тут виявлені такі ПВ:

Перетворити на кшталт яйця та Януковича [УМ. 2004. 183. 3];

Поганому політику і яйця заважають [УМ. 2004. 184. 8] від ПТ-прислів’я;

Тому що комедіант [УМ. 2004. 184. 8];

День “яєчні” [УМ. 2004. 184. 8] на позначення дня події;

Курка – герой України [УМ. 2004. 184. 8];

Історія з яйцем [УМ. 2004. 184. 8];

“Яєчний інцидент з Януковичем” [УМ. 2004. 185. 5];

“Курям на сміх” [УМ. 2004. 185. 5], набуваючи нового змісту;

А як же без яйця! [УМ. 2004. 186. 6];

Янукович наступив на яйце, послизнувся, упав, втратив свідомість, опритомнів: Юценко — Президент [УМ. 2004. 186. 6] як найбільш цікаве з лінгвістичної точки зору, складне утворення, де зіставлені дві ПС: ПС-1 описувана та ПС з культового кінофільму Л. Гайдая “Діамантова рука”, що створює комічний ефект, та два ПВ: висловлювання героя кінофільму із доданим продовженням у вигляді сучасного гасла.

Як показав аналіз виявлених ПВ у газеті “Україна молода”, переважно відбувається відсилання ПВ до ПС-1 як основної. ПС-2 та ПС-3 із набором ознак П І толерантно не актуалізується названим виданням. Непрямо вводиться нова ознака П І як “безграмотна людина”, що завершує портрет кандидата через висловлювання *Тому що “професор”*. Отже, спільними ознаками портрета кандидата в обох виданнях є: ірон.”людина слабка”, “такий, що боїться яєць”, “вартий осміяння”.

Проте у ВД перелік поповнюється далі так: “важкий тупий предмет”. “людина обмежена, низького інтелектуального рівня” та набором конотацій, що формуються навколо особистісних моральних якостей особи. Видання також популяризує “чорний гумор” (Президент Уркаїни), картинки з тілесним людським началом (“з яйцями не пускати”) та ін.

Натомість “Україна молода” завдяки ознакам ПС малює кандидата в оцінках спроможності як політика (поганого), здатного влаштувати комедію, він — персонаж Політвертепу, неосвіченість якого докоряється. Переважно легкий гумор (*яєчний інцидент; курям на сміх; день “яєчні”; курка — герой України; а як же без яйця* та ін.) не створюють напруженості ситуації, відкриває читачу інший бік ситуації, невимушеного сміху. Загальний характер ПВ з УМ можна визначити як комічний, а не саркастичний, гротескний, як у ВД. Використовуючи за основу відомі ПВ (герой України; курям на сміх; поганому танцюристу...) на перший план висуває комічний ефект як інтенцію, проте у ВД — формування громадської думки у іронічно-гротескному способі сприйняття подій.

Можна зробити такі попередні висновки:

1. Можливим виявляється прогнозування появи ПВ у певних

виданнях, враховуючи досліджену специфіку його інтенцій, “політики”.

2. Особливий прийом, на якому базуються тексти ВД, — зміщення у межах одного ПВ: з ПВ-позначення предмета на ПВ-позначення людини із одночасним штучним перенесенням конотацій ПВ1-ПВ2 (*важкий тупий предмет*).

3. Мова подання тексту (зокрема російська в українському виданні) застосовується ВД як засіб формального відсторонення, проте глибинний аналіз текстів переконує у зворотньому: нав’язуванні думки певного ідеологічного спрямування.

4. Введене Ю. М. Карауловим поняття ПТ, провідною ознакою якого вважають “виявлення глибинних властивостей мовної особистості” [3:241], у газетному дискурсі не обмежується нею, активним виявляється і сам ПФ, спрямованість впливу якого скерована тепер на мовну особистість.

5. Тексти, що стали матеріалом дослідження, відбивають потрійний зміст природи сміху, вивченої А. Бергсоном: людськість, ознаку розуму, соціальність: сміх — це завжди сміх тієї чи іншої соціальної групи [2:1279-1281].

6. Імовірно, у текстах з Інтернету не можна шукати культурно-історичних, регіональних чи ін. особливостей у межах “смішно-го”, проте особистісно-групові, індивідуально-психологічні дані наявні. Сміх, жарт, маючи різну природу, засобами ПФ, крім усього, виконує терапевтичний ефект, доступний, виходячи з природи прецедентності, переважній більшості реципієнтів.

7. ПФ у сміховому жанрі завдяки додатковому обов’язковому етапу дешифрування ПФ є загостренням уваги, ознакою вишуканості.

8. Аналіз лінгвістичного матеріалу дає підстави припускати, що втілення прояву національної ідеї у ЗМІ має зв’язок із добром мовних засобів: вузькість, одноманітність у характеристиці явища співвідноситься нами із дещо агресивною “політикою” видання, більш різноманітна, гнучка, стримана, із проявом різної природи сміху – із толерантним відстороненням.

9. Послугуючись однаковими засобами, ПФ, різні видання відповідно до своїх інтенцій формують громадську думку у ключі від комічного у сприйнятті дійсності до іронічно-гротескного,

демонструючи цим особливості функціонування ПФ як одиниць дуже рухливих, динамічних, із широкими можливостями потенційних смислів, здатних до актуалізації.

1. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Академія, 2004.

2. *Бергсон А.* Введение в метафизику. Смех // Творческая эволюция. Материя и память. – Мн., 1999. – С. 1172-1404.

3. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность. – М., 1987.

4. *Красных В. В.* Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация): Монография. – М., 1998.

5. *Красных В. В.* “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? — М., 2003.

6. *Нежинська Т. Л.* Прецедентні феномени у газетному дискурсі як засіб маніпуляції свідомістю читачів// Філологічні студії. – Луцьк, 2004. – Вип. 4. – С. 502-510.

7. *Почепцов Г. Г.* Теория коммуникации. – М. – К., 2003.

8. *Ратников В. С.* Смех как социокультурный феномен (некоторые философские аспекты в концепции “смеховой культуры” М. М. Бахтина) // О природе смеха/ М-лы II Межд. науч.-теор. конф. – Од., 2001. – Вып. 2. – С. 8.

9. *Черепанова И. Ю.* Заговор народа. Как создать сильный политический текст. – М., 2002.

РЕАЛЬНІСТЬ / ІРРЕАЛЬНІСТЬ ЯК ПАРАМЕТРИ ЗМІСТОВОЇ ХАРАКТЕРИЗАЦІЇ КАТЕГОРІЇ МОДАЛЬНОСТІ

У статті визначено зміст і обсяг інваріантних модальних значень реальності та ірреальності; вмотивовано взаємозв'язок лексичних, морфологічних та синтаксичних виразників модусних значень; уточнено зміст понять, безпосередньо пов'язаних з модусом і диктумом, враховуючи їхні синтагматичні й парадигматичні зв'язки.

Ключові слова: модальність, категорія, модус, диктум, реальність/ірреальність.

In the article the content and the amount of the invariant modal meanings of the reality and irreality have been defined, the interconnection among lexical, morphological, and syntactical means of modus meanings expression has been explained; semantics of the concepts, directly linked with modus and dictum, taking into consideration their syntagmatic and paradigmatic relations, have been verified.

Key-words: modality, category, modus, dictum, reality/irreality.

Модальність як категорія модусу може домінувати у прагматичній структурі речення. У цьому випадку переслідують таку прагматичну мету: виділити передусім оцінку мовцем реальності / ірреальності (зі всіма відтінками) відношення, про яке йдеться в реченні.

Одним із принципів опису категорії модальності в нашій роботі є принцип функціонально-семантичного підходу, який орієнтований на опис закономірностей і правил функціонування мовних одиниць на основі принципу від функції до засобів.

Ми виходимо із розуміння модальності як категорії модусу, яка виражає оцінку мовцем способу існування зв'язку між об'єктом дійсності і його ознакою, а також ступеня бажаності цього зв'язку мовцеві. Модальність має різні рефлекси в мові, тобто засоби вираження модальності належать до різних мовних рівнів, через що функціонально-семантична модель є найбільш адекватним способом опису цієї категорії.

Одиницею опису при функціонально-семантичному підході є функціонально-семантична категорія, яка організована за принципом поля з характерною для нього структурою “центр – пери-

ферія”. Залежно від складності значення, що виражається в реченні, функціонально-семантичне поле може в свою чергу розпадатися на мікрополя, що являють собою мінімальні функціонально-семантичні об’єднання, для яких характерна єдність форми і змісту. У кожному полі (мікрополі) є здебільшого домінанта і периферія, хоч можливі й інші конфігурації.

У практиці лінгвістичних досліджень межі вживання терміна “модальність” втратили свою визначеність, до того ж важко знайти двох авторів, які б розуміли модальність однаково. І це зумовлено не лише спробами вчених найповніше окреслити потенціал модальних значень, а з іншого – відмежувати їх від схожих чи споріднених, але й тим підходом до вивчення мовних явищ, що є в кожному конкретному випадку визначальним. Звідси – різні аспекти категорії модальності.

Модальність тісно пов’язана з основною ознакою будь-якого речення – предикативністю, тобто відображенням дійсності в реченні в граматичних категоріях часовості, способовості та особовості. Отже, граматичне значення пов’язане двобічним зв’язком з категоріями предикативності та модальності.

Об’єктивна (первинна, предикативна) модальність є необхідною структурною ознакою будь-якого речення. Проте досить часто у реченні, крім об’єктивної модальності, наявні граматичні значення, що підводяться під поняття так званої суб’єктивної модальності (вторинної модальності), яка нашаровується на об’єктивну модальність відтінками авторизованої з боку мовця оцінної та експресивної семантики. Такі значення можна кваліфікувати під традиційне поняття “ставлення мовця до повідомлюваного”. Досягнення сучасної синтаксичної науки полягає в тому, що розрізнені граматичні явища систематизовані і вивчені з погляду їх семантики та структури.

Починаючи розробляти концепцію модальності у славістиці, В. В. Виноградов цілком однозначно розмежував модальність логічну і мовну. Він фактично визначив шляхи подальшої розбудови цієї концепції, але вже з якісно інших позицій сприйняття (а не пізнання) дійсності засобами мови. Логічна категорія модальності формалізована обмеженістю аспектів судження, тоді як мовна має у своєму розпорядженні значно більший арсенал засобів,

що дозволяє кваліфікувати не тільки прямі вияви модальності в реченні, а й численні варіанти мовленнєвих, контекстуально зумовлених реалізацій. Але природні зв'язки логіки і мови, що замикаються на реченні як формі існування судження, зумовили перенесення деяких логічних понять у сферу лінгвістичних досліджень. Очевидно, що поділ мовної модальності на об'єктивну і суб'єктивну великою мірою виник під впливом логіки. Саме ця диференціація комплексу модальних значень здається нам найбільш зручною (хоч включення окремих значень до сфери об'єктивної чи суб'єктивної модальності має відносний характер, а самі ці терміни, незважаючи на традиційний лінгвістичний обіг, неодноразово піддавалися критиці).

Модальність як категорія модусу, подібно до його інших категорій, безпосередньо пов'язана з використанням речення в мовленнєвому акті. Вона прямо залежить від інтенції мовця і має прямий стосунок до прагматичного аспекту речення. Значення, які становлять модус речення, є в основному комунікативно-інтенційними. Вони накладаються на власне значення, модифікують їх і забезпечують актуальне прив'язання речення до референтної ситуації та введення його до тексту.

Модальність – категорія модусу, яка об'єднує коло кваліфікацій, інтегральним компонентом яких є віднесеність до планів реальність/ірреальність, тобто передаваний мовцем стосунок змісту речення до дійсності, характеристика повідомлюваного як реального або ірреального.

Модальність і в семантико-синтаксичному, і в логічному аспектах, хоч і визнають категорією, притаманною реченню в цілому, частіше прямо чи опосередковано пов'язують з формою предиката. Із цих позицій інваріантним модальним значенням є реальність (коли предикат виражений дієсловом дійсного способу) та ірреальність (коли предикат виражений дієсловом будь-якого непрямого способу).

Суть іншого підходу полягає в тому, що основним модальним значенням речення виступає комунікативна мета висловлення. Помітні зміни до таких основоположних категорій речення, як модальність і комунікативна настанова, та значний інтерес до дослідження їх взаємодії вніс розвиток функціонального під-

ходу до синтаксичних явищ, який став панівним у сучасній лінгвістиці.

Очевидно, що спроби визначити основну модальність речення, механічно об'єднавши комунікативну настанову речення і його об'єктивно-модальне значення реальності/ірреальності, не увінчалися успіхом. Ось чому мовознавці почали розрізняти різні модальності речення, запропонували систему модальних значень, встановили їхню ієрархію.

Мовознавці вважають, що одним із параметрів змістової характеристики категорії модальності є протиставлення реальність / ірреальність. Проте однозначного розуміння цієї опозиції немає. Так, зміст, переданий категорією способу, розглядається як зміст, що відбиває різні типи відношень мовця до описуваної ситуації, яка при цьому уявляється мовцем або як реальна, або як ірреальна [4: 117]. Одні зараховують значення імператива до “реального”, тобто вважають, що дієслово в імперативному реченні позначає дію, яку мовець відносить до реальних дій [8: 49], інші, навпаки, схильні розглядати імператив як форму, що виражає дію, реальне здійснення якої, її належність до дійсності ще не втілюється, є лише предметом волевиявлення або бажання мовця, і, отже, не може бути віднесена до “реальності” [2: 14-18]. Одні розкривають зміст “ірреальності” у таких поняттях, як гіпотетичність, припущення, ступінь можливості [1: 88-90], інші включають у цей список “бажаність” дії, “волю” мовця, “оптативність” [3: 21-25; 7: 14-16] і т. д. Йдеться також про “віртуальність” як про такий тип ірреальності, що виражається умовним способом [5: 189-209]. Речення з модальними дієсловами в різних теоріях розглядаються як такі, що відбивають реальний або, навпаки, ірреальний стан справ. На думку одних авторів, речення зі вставними словами, модальними словами, як-от: *може, здається, напевно* тощо не змінюють основного модального значення речення, вираженого способовими формами, і можуть відображати обидва типи ситуацій [6: 92-101]. На думку інших, такі речення подають описувану ситуацію як ситуацію зі ще не визначеним статусом, а тому як ірреальну або, точніше, нереальну [9: 34-52].

Розбіжність поглядів щодо змісту опозиції реальне / ірреальне викликано, звичайно, відсутністю визначеного критерію належ-

ності ситуації до того або іншого члена протиставлення. Такий критерій можна запропонувати, якщо використовувати поняття “інтерпретації”, вважаючи, як це прийнято в сучасній логіці, що інтерпретація є процес встановлення істинного значення пропозиції, вираженої в реченні. Наприклад, у структурі *Я знаю, що...* зміст “Я” представляє мовця та поняття дійсного світу виявляється релятивізованим суб’єктові мовлення. Світ насправді — це світ, який, як я думаю, я знаю, або, інакше кажучи, світ, сумісний із пропозиційною настановою знання мовця.

Якщо світ інтерпретації одночасно є дійсним світом, то в цьому випадку ситуацію, що представлена пропозицією, будемо називати “реальною” (дійсною). Якщо світ інтерпретації збігається з яким-небудь можливим світом, що належить безлічі світів, тоді пропозиція репрезентує стан справ, які можна віднести до “ірреальних” ситуацій. Ірреальність, таким чином, визначається як воля вибору світу інтерпретації, не обмежена дійсним світом.

Імператив як спосіб дієслова використовується в наказових реченнях, що виражають можливість або необхідність реалізації деякого стану речей, причому умовою інтерпретації пропозиції речення є вимога її виконання в дійсному світі (реальність). Проханьня *Будьте добрі, дайте пройти* (Н. Кобринська), або команди *Візьми їх!* (О. Довженко); *Збери хліб і продай!* (Ю. Смолич) будуть порушені, якщо адресат (суб’єкт дії) “виконає” їх тільки думкою (тобто не в дійсному світі). Власне імператив як дієслівна форма визначає відповідну сферу свого потенційного використання у складі наказових речень.

Індикативні речення звичайно розглядаються як спосіб, що дозволяє мовцю твердити про те, що, як він думає, має (мало або буде мати) місце реально. Крім того, саме твердження як мовленнєвий акт має на меті подати сказане як відображення істинного стану речей у світі; мовець при цьому виступає як “носій (свого) знання”, відповідальний за істинність своїх слів.

Речення з модальними словами типу *може, напевно, звичайно, правда, дійсно* тощо, аналогічні простим індикативним реченням, за винятком того, що роль мовця як відповідального за істинність свого висловлення тут модифікується, тобто вказується “міра” або “ступінь” впевненості мовця в істинності свого висловлення.

Протиставлення реальність / ірреальність зводиться до протиставлення наявності або відсутності дійсного світу в семантичному породженні й інтерпретації речень: чи подає мовець описувану ситуацію як співвіднесену з дійсністю, що виступає в ролі заданого місця відліку для визначення модального статусу речення, або ж він вибирає для цієї мети інший можливий (віртуальний) світ, маркуючи його відповідним чином, — цей вибір формує первинний, інваріантний семантичний зміст протиставлення дійсного, наказового й умовного способів. Індикатив оформляє розповідні речення, що повідомляють про який-небудь стан речей, який існує в реальному світі. Імперативні форми і форми умовного способу ідентичні формам інфінітива, використовуються переважно для побудови речень інших комунікативних типів (наказових і окличних речень) і призначені для вираження не гіпотез або припущень, а для вираження вимог, наказів, порад і побажань, пропозицій і т. ін. Вони включаються в протиставлення “реальність / ірреальність”, оскільки створюваний їхнім змістом стан справ або повинен стати фактом, що належить до реального (дійсного) світу (і в цьому випадку використовується імператив), або залишається у сфері можливого (бажаного, віртуального), оскільки ніякого реального здійснення описуваного стану речей, по суті, не передбачається. Модальні речення (речення з експліцитними показниками модальності — модальними дієсловами, модифікують зміст речень таким чином, що їхнім світом інтерпретації є кожний з можливих світів. Адресат речення одержує можливість розглядати описуваний стан речей як лише потенційно існуюче в дійсності, а мовець знімає із себе частину відповідальності за істинність своїх слів.

На основі кваліфікації події як ірреальної утворюється велике коло модальних значень, суть яких полягає у вказівці на поворот події від ірреальності до реальності – здійснення події. Цю сферу модальності становлять значення можливості, необхідності, бажаності, повинності та ін., компонентна структура яких поряд з основним компонентом ірреальність містить такі компоненти, як волюнтативність, градуальність, одно/двосуб’єктність, категоричність та ін. Так, у прикладах із листів до Ольги Кобилянської...
Необхідно прочитати уважно ці рядки, що і тобі рекомендую і Са-

мій мені звертатися в редакцію з запитом не хочеться, а знати, в чому справа, необхідно всі показники модальності здійснення, крім компонента “ірреальність”, містять компонент “необхідність” (безальтернативне здійснення), *хочеться і рекомендую*; крім того, ускладнені компонентом волонтеративність, розрізняє їх і кількість суб’єктів (*хочеться* – односуб’єктне, *рекоменую* – двосуб’єктне), а також наявний в *рекоменую* компонент некатегоричність. В одному реченні можуть об’єднуватися різні значення модальності здійснення, тоді в ньому встановлюється складна модальна перспектива: деяке відношення до подій стає об’єктом другого модального відношення. Наприклад, у реченні *Ось би вдалося знайти його!* (Ю. Збанацький) виражено можливість ситуації знайти його і бажаність цієї можливості, пор. також *Ех, якщо б можна було залишитися тут назавжди!* (О. Гончар).

Модальність здійснення семантично взаємодіє зі значенням реальності (= здійснюваності). Це виявляється, зокрема, в тому, що деякі показники модальності здійснення означають одночасно здійснювання події та характер його ірреальності до цього. Наприклад, у реченні *Він може поїхати* подія від’їзду кваліфікується як ірреальна, а в реченнях *Він зміг поїхати; Йому вдалося поїхати подію* подано як реальну, здійснену, однак мовцєві важливо вказати, що до здійснення вона була ірреальною – запланованою, бажаною тощо. Складною є модальна перспектива речень *Не ходити б йому туди; Не говорити б цих слів*: подія здійснена, але в ірреальності уявляється небажаною.

Отже, погляд на модальність як семантичну категорію модусу передбачає інтеграцію та диференціацію окремих модальних значень з боку плану змісту. У зв’язку з цим можна твердити, що всі модальні значення становлять єдину семантичну категорію, яка організована основним протиставленням реальність / ірреальність та деякою кількістю більш часткових протиставлень.

В основному модальному протиставленні виявляється послідовна відмінність у мові фактів дійсності (реальних) і фактів нашого уявлення, розумової діяльності (ірреальних).

1. *Адамец П.* К вопросу о модификациях (модальных трансформациях) со значением необходимости и возможности // *ISR.* – 1968. – Т. 13. – № 2. – С. 88–90.
2. *Андреева И. С.* Повелительное наклонение и контекст при выражении побуждения в современном русском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10. 02. 01/ Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. – Л., 1971. – 18 с.
3. *Бердник Л. Ф.* Предложения со значением желательности // *Русская речь.* – 1988. – №6. – С. 21–25.
4. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – 368 с.
5. *Лебедева Г. Ф.* Изучение желательного значения форм сослагательного наклонения // *Вопросы теории и методики преподавания русского языка иностранцам.* – М., 1965. – С. 189–209.
6. *Лекант П. А.* К вопросу о модальных разновидностях предложения // *Современный русский язык: Лингвистический сборник МОПИ.* – М., 1976. – Вып. 6. – С. 92–101
7. *Распопова Т. И.* Оптативные предложения (на материале русского и английского языков): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Л., 1982. – 19 с.
8. *Сергиевская Л. А.* Модальность сложного предложения с императивной семантикой в современном русском языке // *Вопросы языкознания.* – 1995. – №3. – С. 48–55.
9. *Филипповская И. А.* Модальность предложения. – Душанбе, 1978. – 51 с.

РЕЦЕНЗІЇ

Діброва С. М. Словник рим Т. Г. Шевченка. – Сімферополь: Доля, 2004. – 144 с.

Словники рим — одні з найменш поширених видів лексикографічної продукції, а словники рим окремого письменника і поетів. Власне, після “Словника рим Євгена Гребінки” І. І. Гурина (Миргород, 1982) це друга спроба в українській лексикографії.

Тексту словника передують передмова, у якій автор розглядає різні визначення рими і пропонує своє уточнене розуміння, зупиняється на походженні рими, експлікує головніші терміни й поняття римівників (словників рим), такі як *римова стаття*, *римоформа*, *римокомпонент*, *клаузула* тощо. Тут подано також класифікацію рим за кількома ознаками: за структурними, фонетичними, акцентуаційними ознаками, за місцем знаходження рими в рядку, розглянуто також способи римування і функції рими. Все це робить цей словник рим значною мірою навчальним.

Далі стисло викладено джерела словника, а це два томи поезій із повного зібрання творів Т. Г. Шевченка у дванадця-

ти томах, виданих найавторитетнішим видавництвом “Наукова думка”. Після цього пояснено побудову словника та особливості подачі матеріалу, розшифровано умовні скорочення, наявні в словнику. Слід зазначити, що побудова словника проста і досить зручна для використання.

У словнику подано ряд римоформ із точною паспортизацією та вказівкою на частотність вживання. Хоч варто уточнити, що насправді подано не частотність вживання, а кількість фіксацій цих римоформ. Початкові рими виділені крупнішим і напівжирним шрифтом та курсивом для кращого структурування римових статей, отже й для зручності користування. У кінці словника додано алфавітний покажчик рим.

Словникові притаманна повнота охоплення поетичних творів Т. Г. Шевченка, в тому числі написаних і російською мовою: він містить понад 17 500 одиниць рим та близько 2200 римоформ.

Звичайно, є й деякі зауваження щодо побудови римівника. Найголовніше з них — це відсутність подачі зв'язку слів, які

римується. Тому часто під однією початковою римою загальний реєстр подається із одного слова, наприклад, **-бвда** правда (I, 53, 47); **-йпі** вертепі (I, 414, д) – 2; **-усто** просто (II, 92, 32) і т. д. Залишається невідомим, з якими словами вони римуються, а це робить в даних випадках неможливим використання словника поетами для практичного підбору рим.

На жаль, словник виданий невеликим накладом, усього 500 примірників, що невдовзі зробить його бібліографічною рідкістю.

Можливо, в когось виникне сумнів у потребі такого типу словників, однак вони все-таки мають свою аудиторію, хоч і

порівняно нечисленну. Словники рим призначені, насамперед, для науковців — дослідників метрики і поезики. Однак їх можна використовувати також із навчальною метою під час вивчення поезій, в даному разі Т. Г. Шевченка на уроках української літератури в середній школі та на заняттях із літературознавства на філологічних факультетах вузів. Зрештою, вони можуть бути використані й поетами у важких випадках, щоб підшукати потрібну риму. Тому, безперечно, даний словник рим знайде своє місце в науковому, освітньо-культурному та мистецькому світі.

О. І. Бондар

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

24 листопада 2004 року відбулася 59-та наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Учені філологічного факультету звітували про результати та перспективи своїх наукових досліджень на секції “Філологічні науки”. Мовознавці філологічного факультету (підсекція 1. 1. “Проблеми теоретичної та прикладної лінгвістики”) заслухали цікаві доповіді д. філол. н., проф. Бондаря О. І., присвячену проблемі лінгвістичного моделювання в межах словотвірної систематики, д. філол. н., проф. Бардіної Н. В., орієнтовану на з’ясування критеріїв достатності лінгвістичного матеріалу при проведенні ідентифікаційних фоноскопичних експертиз, д. філол. н., проф. Ковалевської Т. Ю., в якій висвітлено проблему сугестогенних мовних властивостей актуальних дискурсів, а також змістовні повідомлення к. філол. н., доц. Степанова Є. М., викладачів та аспірантів мовознавчих кафедр. На підсекції 1. 2. “Актуальні проблеми журналістикознавства” головну увагу викладачів було зосереджено на проблемах зв’язу

зку інформатики й видавничої справи (канд. фіз.-мат. н., доц. Оскрога В. Г.), виокремлення специфіки текстових масивів, представлених у сучасних ЗМІ, на дослідженні становлення й розвитку вітчизняної журналістської справи тощо (доповіді к. філол. н., доц. Іванової О. А., к. філол. н., доц. Кондратенко Н. В., к. філол. н., доц. Шевченко Т. М., к. філол. н., доц. Нарушевич-Васильєвої О. В., к. філол. н., доц. Порпуліт О. О., к. філол. н. Кутузи Н. В., викладачів та аспірантів кафедри журналістики).

Літературознавці факультету (підсекція 1. 3. “Актуальні проблеми літературознавства”) ознайомилися з новітніми науковими досягненнями провідних учених цієї галузі: д. філол. н., проф. Шляхової Н. М., яка розглянула проблему форми авторства й адресата в естетиці М. Бахтіна, д. філол. н., проф. Прісовського Є. М., присвячену з’ясуванню актуальних аспектів шевченкознавства, к. філол. н., доц. Малютіної Н. П., Черняхович Т. Ю., викладачів та аспірантів відповідних кафедр. Після виступів відбулося обговорення доповідей.

Т. Ю. Ковалевська

НАШІ АВТОРИ

Башкірова Наталя Павлівна – старший викладач підготовчого відділення для іноземних громадян ОНУ

Бондар Олександр Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ОНУ

Дица Світлана Петрівна – студентка VI курсу (заочна форма навчання) філологічного факультету ОНУ

Думанська Лариса Борисівна – аспірантка кафедри української мови ОНУ

Комісаров Костянтин Юрійович – викладач кафедри китайської та японської філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Красножен Сергій Анатолійович – доцент кафедри української мови ОНУ

Ледней Ольга Федорівна – старший викладач Інституту довузівської підготовки при Одеському національному політехнічному університеті

Мамич Мирослава Володимирівна – доцент кафедри юридичної педагогіки і психології Одеської національної юридичної академії

Нежинська Тетяна Леонідівна – викладач кафедри українознавства Одеського державного морського університету

Рогальська Інна Іванівна – аспірантка кафедри української мови ОНУ

Романченко Алла Петрівна – викладач кафедри української мови ОНУ

Семененко Лариса Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови ОНУ

Сікорська Ольга Олександрівна – аспірантка кафедри української мови ОНУ

Скрипник Юлія Дмитрівна – аспірантка кафедри тюркології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Хрустик Надія Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ

Філюк Лілія Миколаївна – викладач кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів ОНУ

Цехмейструк Олена Григорівна – студентка 5 курсу філологічного факультету ОНУ (українське відділення)

Чубрикова Ольга Олександрівна – аспірантка Інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Шинкарук Василь Дмитрович – доктор філологічних наук, доцент, заступник директора департаменту вищої освіти Міністерства освіти і науки України

Штова-Ніколенко Ганна Володимирівна – аспірантка кафедри української мови ОНУ

ЗМІСТ

Л. А. Семененко

Відсубстантивні оказіональні компаративні морфостилеми
у поетичному мовленні 3

О. І. Бондар

Система голосних фонем української мови
(динамічний підхід) 12

К. Ю. Комісаров

Проблема перекладу японських умовних конструкцій
українською мовою 20

Ю. Д. Скрипник

Особливості корейського мовного етикету та проблема
перекладу його форм українською мовою 29

О. О. Чубрикова

Семантико-структурні особливості складнопідрядних
з'ясувальних конструкцій у турецькій мові та особливості
їх перекладу українською мовою 37

Г. В. Шотова-Ніколенко

Топонім Одеса у романах Ю. Яновського 48

Л. Б. Думанська

З історії формування української будівельної термінології
(на матеріалі донаукового періоду) 53

С. А. Красножен

Спільність і відмінність в академічній і педагогічній
риториках 60

Н. П. Башкірова

Фразеологізми, семантично орієнтовані на людину,
в дослідженнях мовознавців 67

А. П. Романченко, С. П. Дица

Склад та емоційно-оцінний потенціал зоофразеологізмів 75

М. В. Мамич

Явища синонімії та полісемії в сучасній термінній системі
юриспруденції 83

<i>І. І. Рогальська</i>	
Проблемні питання дефініції концептуальної та мовної картин світу	89
<i>О. Ф. Ледней</i>	
Специфіка функціонування орудного відмінка як морфологічного варіанта об'єктної синтаксими	97
<i>О. О. Сікорська</i>	
Проблеми класифікації функцій потенційності	104
<i>Л. М. Філюк</i>	
Абревіація як спосіб творення українських термінів інформатики	112
<i>В. О. Колесник</i>	
До питання про залишки двоїни в слов'янських мовах та діалектах слов'янських мов	119
<i>Н. М. Хрустик, О. Г. Цехмейструк</i>	
Функції ілокутивних мовленневих актів у документах генеральної канцелярії Богдана Хмельницького	125
<i>Т. Л. Нежинська</i>	
Міра толерантності українських видань у дзеркалі прецедентних феноменів (на матеріалі газет одного тижня)	131
<i>В. Д. Шинкарук</i>	
Реальність / ірреальність як параметри змістової характеристики категорії модальності	139
<i>Рецензії</i>	147
<i>Хроніка наукового життя</i>	149
<i>Наші автори</i>	150

Наукове видання

**ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА**

Випуск 15

Збірник наукових праць

Відповідальний редактор **О. І. Бондар**

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*

Голов. редактор *Ж. Б. Мельниченко*

Технічні редактори *Р. М. Кучинська, М. М. Бушин*

Здано у виробництво 15.12.2004. Підписано до друку 18.03.2005. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура “Таймс”. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 9,07. Тираж 300. прим. Зам. № 845.

Видавництво і друкарня “Астропринт”
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.)
65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: (0482) 26-98-82, 26-96-82, 37-14-25.
www.astroprint.odessa.ua

Записки з українського мовознавства

З-324 Вип. 15: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. І. Бондар. — Одеса:
Астропринт, 2005. — 156 с.

З $\frac{460200000-048}{318-2005}$ Без оголош.

ББК 81.411.4я5
УДК 81.161.2(051)